

**TƏHSİL SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT STANDARTLARI, TƏHSİL PROQRAMI, TƏDRİS
PLANI, TƏDRİS PROQRAMI VƏ TƏDRİS ƏDƏBİYYATI**

Əhatə olunan məsələlər:

- 10.1. Təhsil sahəsində dövlət standartları, təhsil proqramı (kurikulum).
- 10.2. Ümumi orta təhsilin məzmunu.
 - 10.2.1. Təhsilin məzmunu.
 - 10.2.2. Azərbaycanda ümumi orta təhsilin məzmunu sahəsində islahatlar.
- 10.3. Tədris planı.
- 10.4. Tədris fənni.
- 10.5. Tədris proqramları.
- 10.6. Dərslik, iş dəftəri və müəllim üçün metodik vəsait komplekti.

**10.1. Təhsil sahəsində dövlət standartları,
təhsil proqramı (kurikulum)**

Təhsil sahəsində dövlət standartları fərdin, cəmiyyətin, dövlətin tələbatına uyğun olaraq, elmi-pedaqoji prinsiplər əsasında hazırlanan və müəyyən dövr (5 ildən az olmayaraq) üçün vahid dövlət tələblərini əks etdirən ümumi normalar məcmusudur. Dövlət təhsil standartları təhsil sahəsində sınınmış mütərəqqi meyarlar, milli və ümumbəşəri dəyərlər nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Dövlət təhsil standartları və onların qüvvədə olan müddəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunur. Dövlət təhsil standartları təhsilin məzmununu, idarə olunmasını, maddi-texniki və tədris bazasını, infrastrukturunu, təhsilverənlərin keyfiyyət göstəricilərini, hər bir təhsil pilləsində təhsilalanların bilik, bacarıq və vərdislərinin səviyyəsini müəyyənləşdirir. Təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin, təhsilin səviyyəsinin və təhsilalanların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində, akkreditasiyada və attestasiyada müvafiq dövlət təhsil standartları əsas götürülür. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili üçün xüsusi dövlət standartları müəyyən edilir.

Təhsil proqramı (kurikulum) dövlət təhsil standartlarına uyğun ayrı-ayrı təhsil pillələri və səviyyələri üzrə təhsilin məzmununu və mənimsənilmə qaydalarını müəyyən edir. *Kurikulum islahatını zəruri edən səbəbləri lakonik şəkildə belə təqdim etmək olar:*

- *cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin yaranması;*

- *planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid;*
- *dünya təhsil sisteminə inteqrasiya;*
- *informasiya əsrinin tələbləri;*
- *təhsilin məqsəd və vəzifələrinə yeni baxış və yanaşmaların formalaşması;*
- *mövcud ümumtəhsil proqramlarının müasir tələblərə cavab verməməsi.*

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)” sənədinə əsasən ümumi təhsili başa vurmuş şagird aşağıdakıları bacarmalıdır:

1. *Dinlədiyi və oxuduğu müxtəlif üslub və janrda olan mətnləri təhlil etməyi, onların məzmununu yığcam, həm də qismən geniş formada başqasına çatdırmağı;*
2. *Nitqin monoloq və dialoq formalarından istifadə etməyi;*
3. *Plan, tezis, icmal tərtib etməyi, layihə, rəy hazırlamağı;*
4. *Nümunələr və dəlillər vasitəsilə fikirlərini məntiqi cəhətdən əsaslandırmağı, müxtəlif fikirlərdə ifadə olunan başlıca məqamları ümumiləşdirməyi;*
5. *Hesablamalar və proqramlaşdırma aparmağı, riyazi dildən istifadə etməyi, alqoritmlər qurmağı, ehtimallar irəli sürməyi;*
6. *Ətraf aləmi dərk etmək üçün müşahidə, ölçmə, hesablama, təcrübə, qiymətləndirmə üsul və vasitələrindən istifadə etməyi;*
7. *Təbiətdəki əsas qanunauyğunluqların mahiyyətini və onların qarşılıqlı əlaqəsini izah etməyi;*
8. *Müxtəlif fakt, mülahizə və dəlilləri müqayisə, təsnif və təqdim etməyi;*
9. *Təlim prosesində yaradıcılıq tələb edən işləri müstəqil yerinə yetirməyi;*
10. *Təlim tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə etməyi;*
11. *Öz imkanlarını, meyl və marağını şüurlu olaraq müəyyən etməyi, iradi və qeyri-iradi keyfiyyətlərini nümayiş etdirməyi;*
12. *Gördüyü işlərin nəticələrini qiymətləndirməyi;*

13. *İctimai davranış, habelə müvafiq təhlükəsizlik və tibbi-gigiyena qaydalarına, sağlam həyat tərzini normalarına əməl etməyi;*

14. *Milli, əxlaqi-mənəvi, hüquqi, estetik dəyərlərə, vətəndaşlıq mövqeyinə, liderlik keyfiyyətlərinə malik olduğunu nümayiş etdirməyi;*

15. *Problemlərin həllində birgə fəaliyyət göstərməyi, kollektiv iş prosesində özünün və başqalarının fəaliyyətini qiymətləndirməyi;*

16. *Xarici dildə ünsiyyət qurmağı və sairə.*

Ümumi təhsilini başa vurmuş şagirdin sadalanan bacarıqları – ümumi təlim nəticələri ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan bütün fənlərin (*o cümlədən riyaziyyatın*) tədrisi prosesində hədəflənən nəticələrin sintezi, dialektik vahidləşməsi kimi formalaşır.

Təhsil proqramına tədris planı, fənlər üzrə tədris proqramları, metodik təminatla bağlı tövsiyələr, qiymətləndirmə və digər müvafiq təhsil texnologiyaları daxildir. Azərbaycan Respublikasında təhsilin bütün pillələrini və səviyyələrini əhatə edən təhsil proqramları həyata keçirilir, onun müddəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Əlavə təhsil, distant təhsil və digər xüsusi təhsiləlmə formaları üçün müvafiq təhsil proqramları tətbiq edilir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, sağlamlıq imkanları məhdud, uzun müddət müalicəyə ehtiyacı olan təhsiləlmənlərin təhsilini, müalicəsini, sosial adaptasiyasını və ictimai həyata inteqrasiyasını nəzərdə tutan xüsusi ümumtəhsil proqramları müəyyən edilir və həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq təhsil proqramları da həyata keçirilir. Beynəlxalq təhsil proqramları üzrə mütəxəssis hazırlığı müvafiq qanunvericiliyə və təhsil müəssisəsinin nizamnaməsinə əsasən tənzimlənilir.

Təhsil kurikulumları xarakterinə görə iki yerə ayrılır: fənyönümlü və şəxsiyyətyönümlü.

Fənyönümlü kurikulumlar məzmun etibarilə elm sahəsini, onun mükəmməl anlayışlar sistemini əhatə etməklə bilavasitə bu anlayışların mənimsənilməsinə istiqamətləndirilir. Belə kurikulumların keyfiyyətində biliklərin həcmi və miqdarı əsas rol oynayır. Bütün praktik bacarıqların yerinə yetirilməsində məqsəd biliklərin möhkəmliyini, davamlılığını artırmağa xidmət göstərməkdən ibarət olur. Praktik əhəmiyyət daşıyan, bacarıq, vərdiş və qabiliyyətlər arxa plana keçir, fənnin elmi potensialı artır, məlumatlılıq səviyyəsi çoxalır. Şagirdlər özlərinə praktik cəhətdən lazım olmayan fundamental bilikləri öyrənmək məcburiyyətində qalırlar. Belə kurikulumlardan daha çox ixtisaslar, təmayüllər üzrə təhsiləlmə prosesində istifadə olunur. Eyni zamanda onlara ali təhsilin bakalavr və magistr pillələrində məzmunun formalaşdırılması, müxtəlif elm sahələrinə aid fənlərin məzmununun müəyyənləşdirilməsi zamanı müraciət edilir.

Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar bilavasitə həyati bacarıq və vərdişlərə üstünlük verilməsi ilə fərqlənir. Bu kurikuluma görə insanın gələcək həyat fəaliyyətində lazım olacaq praktik bacarıq və vərdişlər əhatə edilir, onun əqli fəaliyyətlə bağlı qabiliyyətlərinin formalaşması ön plana çəkilir. Tələb olunan bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasına imkan yaradan minimum biliklərin həcmi müəyyənləşdirilir. Bu biliklər minimum təlim məqsədlərinə çatmaq üçün vasitə kimi nəzərdə tutulur. Onlar dinamik xarakterə malik olub müəyyən bacarıq və vərdişlərin, əqli fəaliyyət növlərinin əsasında durur. Daha çox funksional dəyərliliyi ilə seçilir. Belə kurikulumlardan, adətən, təhsilin icbari mərhələsində istifadə olunur. Şagirdlərin hazırlığına verilən minimum tələblər bu kurikulumlara daxil edilir və dövlət tərəfindən təsdiqlənərək hüquqi status alır.

Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar inteqrativ məzmunu ilə seçilir. Oradakı fənlərin adlandırılmasında, məzmunun müəyyənləşdirilməsində şəxsiyyətin formalaşması üçün lazım olan tələblər əsas götürülür. Kurikulumların inteqrativ məzmununda hazırlanması onun bir neçə cəhətdən keyfiyyətinin yüksəlməsinə təsir göstərir. **Birincisi**, fənlərin inteqrasiyası onların saylarının azalması ilə nəticələnir. Məzmunca yaxın fənlər sintez edilir. **İkincisi**, fənlərin inteqrasiyası həftəlik saatların minimum səviyyəyə endirilməsinə imkan yaradır. Bu isə təlim yükünün, məşğələlərin sayının azalmasına gətirib çıxarır. **Üçüncüsü**, şagirdlərin həyati əhəmiyyəti olan bilik, bacarıq və vərdişlər qazanmalarına, onların şəxsiyyətinin formalaşması üçün ən zəruri praktik işlərin həyata keçirilməsinə imkan yaranır. Bütün bunlar bütövlükdə təhsilin humanist prinsip əsasında qurulmasına təminat verir.

Ümumtəhsil məktəblərində tətbiqinə başlanılmış kurikulumlar ənənəvi tədris proqramlarından özəl xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu mülahizəni aşağıda təqdim olunan cədvəl əyaniləşdirir:

Ənənəvi tədris proqramı	Kurikulum
Bilikyönümlüdür	Şəxsiyyətyönümlülük
Müəllimyönümlüdür	Şagirdyönümlülük
Fənyönümlüdür	Nəticəyönümlülük
Təklifyönümlüdür	Tələbyönümlülük
Fəndaxili və fənlərarası əlaqə məqsədyönlü və sistemli xarakter daşımır	İnteqrativlik əsas prinsip kimi qəbul olunub
Bəzi fənlər üzrə qiymət normaları müəyyən edilib	Qiymətləndirmə standartları və mexanizmləri müəyyənləşdirilib

Kurikulumun “*şəxsiyyətyönümlülük*”, “*şagirdyönümlülük*” və “*nəticəyönümlülük*” yanaşmaları təlim prosesinin mərkəzində şagirdin olmasını göstərir. Bu yanaşmalar, xüsusən, təlim məqsədlərinin yazılışında əks olunur.

Kurikulumun vurğulanan xüsusiyyətlərinin təlim-tərbiyə prosesində böyük faydası var: təlim-tərbiyə prosesini daha səmərəli edir, təcrübə yönümlü bacarıqlar formalaşdırmağa imkan yaradır. Bununla əlaqədar müəllimin qarşısında yeni tələblər qoyulur, bunu cədvəl şəklində əyaniləşdirək:

Şəxsiyyətyönümlülük	Təhsilalanın idraki, ünsiyyət və psixomotor fəaliyyətləri əsasında həyati bacarıqlarını inkişaf etdirməklə onlarda milli və bəşəri dəyərlərin formalaşdırılmasıdır.
Şagirdyönümlülük	Təhsil sahəsində fəaliyyətlərin təhsilalanların mənafeyinə, maraq və tələbatlarının ödənilməsinə, istedad və qabiliyyətlərinin, potensial imkanlarının inkişafına xidmət etməsidir.
Nəticəyönümlülük	Nəzərdə tutulan təlim nailiyyətlərinin nəticələr formasında əvvəlcədən müəyyən edilməsidir.
Tələbyönümlülük	Fərdin, cəmiyyətin və dövlətin dəyişən ehtiyac və tələbatlarının nəzərə alınmasıdır.
İntegrativlik	Təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri ilə, həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsidir.
Qiymətləndirmə standartları	Təhsilalanların nailiyyət səviyyəsinə qoyulmuş dövlət tələbidir

Azərbaycanda kurikulumlara ciddi konseptual bir sənəd kimi yanaşılır. Onun fənn üzrə bütün fəaliyyətləri istiqamətləndirə biləcək bir sənəd olması vacib hesab edilir. Ona görə də orada ilkin olaraq fənnin məzmununa yer ayrılır. Şagirdlərin əldə edəcəkləri nəticələr təhsil pillələri və siniflər üzrə müəyyənləşdirilir. Onlar zəruri məzmun standartları kimi kurikulumlara daxil edilir. Şagirdlərin, daha geniş mənada, məktəbin nailiyyətlərinin müəyyən olunmasında onlar əsas vasitə kimi çıxış edir.

Kurikulumlar hazırlanarkən, məzmunu uyğun müvafiq strategiyaların müəyyən olunmasına diqqət yetirilir. Gözlənilən nəticələrin daha uğurlu əldə olunması baxımından bu, əhəmiyyətli hesab edilir. Həmin strategiyaların verilməsinin dərslük müəllifləri, fənni öyrədən müəllimlər üçün faydalı olduğu nəzərə alınır. Prinsiplər fənlər üzrə təlimin mühüm didaktik əsası kimi şərh olunur. Fənnin ümumi məqsəd və vəzifələrinin yerinə yetirilməsi baxımından əsaslandırılır. Bu zaman hər bir fənnin özünəməxsus cəhətləri, ümumi təhsil sistemində rolu və əhəmiyyəti nəzərə alınır. Bunlardan əlavə, prinsiplərə fənn üzrə strateji fəaliyyətin özülünü təşkil edən bir anlayış kimi də yanaşılır. Onlara müxtəlif forma və üsulların mütəhərrik mexanizminin pedaqoji təminatçısı kimi baxılır.

Müasir təhsil müstəvisində şagirdin bir şəxsiyyət kimi fəaliyyətə cəlb olunması, onun ehtiyac və maraqlarının əsas götürülməsi, pedaqoji problemlərin həllində müəllimlərlə əməkdaşlığı, yaradıcı və təşəbbüskar rolu xüsusi olaraq nəzərə alınır. Bunlar yeni pedaqoji texnologiyaların mahiyyətini təşkil edən mühüm elementlər kimi onun xarakterik keyfiyyətini göstərir. Yeni fənn kurikulumlarında özünə yer almış təlim strategiyalarının məğzini təşkil edir.

Qiymətləndirmə mexanizmləri kurikulumun məzmununda xüsusi yer tutur. Ümumiyyətlə, dünya ölkələrinin təcrübəsində qiymətləndirmə məsələlərinin kurikulumlarda əhatə olunmasına xüsusi diqqət yetirilir. Ona nailiyyətlərin obyektiv və real qiymətləndirilməsi vasitəsi kimi baxılır.

Hər bir fənn kurikulumunda sonuncu bölmə kimi təqdim olunan qiymətləndirmə hissəsi mahiyyət etibarilə Azərbaycan təhsilində yeni yanaşma tərzidir. Bu sistemdə qiymətləndirmənin müxtəlif növləri, formaları və vasitələrinin özünəməxsusluğu nəzərə alınır.

Söylədiklərimiz fənn kurikulumunun strukturunu belə təsvir etməyə əsas yaradır:

Giriş

1. Fənnin məqsəd və vəzifələri, onun əhəmiyyətinin əsaslandırılması.
2. Fənnin xarakterik xüsusiyyətləri.

Fənnin məzmunu

1. Təhsil pillələri üzrə təlim nəticələri.
2. Fənn üzrə məzmun xətləri və onların əsaslandırılması.
3. Hər bir sinif üzrə ümumi təlim nəticələri (*əsas məzmun standartları*).
4. Ümumi təlim nəticələri əsasında zəruri minimumun və daha yüksək səviyyəli alt standartların müəyyənləşdirilməsi və əsaslandırılması.
5. Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya.
6. Ümumi təlim nəticələrinə əsasən şagird nailiyyətlərinə verilən minimum tələblərin təsviri.

Təlim strategiyaları

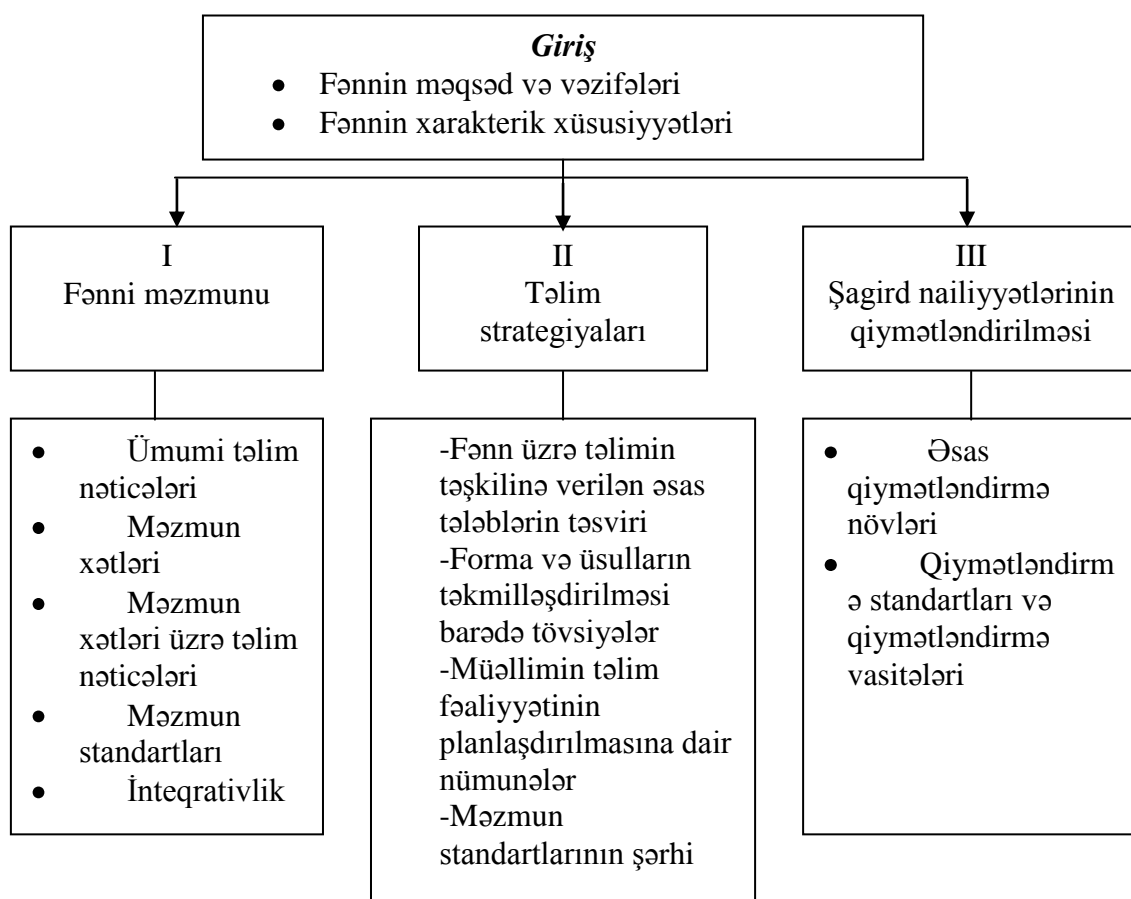
1. Fənn üzrə təlimin təşkilinə verilən əsas tələblərin təsviri.
2. Forma və üsulların təkmilləşdirilməsi barədə tövsiyələr.
3. Müəllimin təlim fəaliyyətinin planlaşdırılmasına dair nümunələr.

Qiymətləndirmə nümunələrinin hazırlanması

1. Kurikulum üzrə qiymətləndirmə vasitələri.

2. Təhsil pillələri üzrə yekun qiymətləndirmə vasitələri.

Fənn kurikulumunun strukturunun blok-sxem formasını belə təsvir etmək olar:

Fənn kurikulumları bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir.

Fənn kurikulumları: müxtəlif bacarıqların öyrənilməsini nəzərdə tutan balanslaşdırılmış və əhatəli yanaşmanı özündə saxlayır; təlimin fəal üsullarından istifadə olunmaqla məzmun standartlarının səviyyəsinə çatmağa imkan yaradır; şagirdlərin bilik və anlayışlarının daim qiymətləndirilməsini, tədris ili ərzində düzəlişlərin edilməsini nəzərdə tutur; şagirdlərin təlimə cəlb olunmasını, davamlı təhsilə hazırlanmasını və həvəsləndirilməsini təmin edir; şagirdlərin təhsil alarkən, bilikləri qiymətləndirilərkən, savadı artırılarkən müasir texnologiyalardan istifadə edilməsini nəzərdə tutur; uyğun təlim resurslarına və inzibati yardıma malik olur.

Fənn kurikulumları nəticəyönümlü xarakterə malikdir.

Bu xüsusiyyət onu əvvəlki proqramlardan kəskin şəkildə fərqləndirir. Nəticəyönümlülük müasir kurikulumların hazırlanmasında nəzərə alınan mühüm didaktik prinsiplərdən biri hesab edilir. Təlim prosesində əldə olunacaq nəticələrin əvvəlcədən müəyyən edilməsi və onun məzmununa gətirilməsi bu prinsipin başlıca cəhətlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Nəticəyönümlülüyn olması, ilk növbədə, təlim fəaliyyətlərinə əsaslanır, bütövlükdə təlim prosesinin mahiyyətini təşkil edən son nəticəni görməyə imkan verir. Fənn kurikulumlarında təlim nəticələri müxtəlifdir: ümumi nəticələr, xüsusi nəticələr. Bunlar həm məzmunu müəyyənləşdirmək, həm də qiymətləndirmə aparmaq baxımından əhəmiyyət daşıyır. İlk növbədə, məzmunu ifadə edən belə ümumi nəticələr hökumət tərəfindən təsdiq olunur. Onlar respublikada bütün fənlər üzrə ümumi təhsilin məzmununu ifadə edir. Məzmun xətləri və siniflər üzrə hazırlanmış nəticələr isə ümumi nəticələrə uyğun xüsusi nəticələr kimi təsdiq olunur.

2. Fənn kurikulumları şagirdyönümlülüynü ilə seçilən sənəddir. Fənn kurikulumlarında öz əksini tapan bütün nəticələr şagirdlərə, onların inkişafının izlənməsinə yönəldilmişdir. Fənnin ümumi məsələlərindən biri kimi məqsəd və vəzifələrin belə müəyyənləşdirilməsində şagird şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Onların sinifdən-sinfə, bir təhsil pilləsindən digərinə keçməsinin tənzimlənməsi, inkişafının istiqamətləndirilməsi ön planda saxlanılmışdır. Şagirdin idrakı, hissi və psixomotor bacarıqlarının müəyyən olunmuş həddə çatması üçün humanist və demokratik prinsiplərə söykənən iş üsulları və formalarının seçiləcəyi, ən müasir texnologiyalardan istifadə olunacağı göstərilmişdir. Fənn kurikulumlarında şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi

üzrə işin məzmunu bilavasitə bir subyekt kimi təlim alanlara yönəldilmişdir. Qiymətləndirmə standartlarında şagirdlərin fəaliyyəti, üzərində işlədikləri məzmun və şərait elementləri ilə yanaşı, onların əldə edəcəkləri minimum nailiyyətlər də ifadə edilmişdir. Şagird şəxsiyyətinin bütün parametrlərdə inkişaf istiqamətləri diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

3. Fənn kurikulumları konseptual sənəddir. “Azərbaycan respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” sənədindəki müddəalar respublikada hər hansı fənn üzrə fəaliyyətlər sistemini ümumiləşdirmək baxımından konseptual xarakter daşıyır. Ona görə də fənn kurikulumları öz növbələrində həm də çərçivə sənədi hesab edilir. Ondan sonra hazırlanacaq məktəb və sinif kurikulumlarının ümumi prinsiplərini əks etdirir. Fənn kurikulumları hər bir fənn üzrə məqsəd, vəzifə, məzmun, texnologiya və qiymətləndirmə məsələlərini əhatə etməklə çoxçeşidli iş parametrlərini əlaqəli şəkildə ümumiləşdirir. Nəticələr şəklində olan məzmun təhsil pillələri və siniflərə aid məzmun xətləri üzrə kurikulumuna daxil edilir. Standartlar səviyyəsində təqdim olunmuş siniflər üzrə nəticələrin sərhəddi standartlar və altstandartların (bençmarkların) hüdudunda müəyyənləşdirilir.

4. Fənn kurikulumları integrativ xarakter daşıyır. Bu, ilk növbədə, onun ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanması və şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına imkan yaratması, şagirdlərdə həyati bacarıqların formalaşdırılması, onların davamlı fəaliyyət üçün hazırlanması ilə bağlıdır. Ona görə də kurikulumlarda əks olunmuş təlim nəticələri (təlim standartları) biri digərini tamamlamaq, möhkəmləndirmək, davam etdirmək baxımından elə ardıcılıqla verilir ki, onların vasitəsilə şagird şəxsiyyətinin formalaşmasını və inkişafını izləmək mümkün olur. Bu əlaqələr məzmun və istiqamətinə görə iki yerə ayrılır: **şaquli inteqrasiya, üfüqi inteqrasiya.**

Şaquli inteqrasiya daha çox fənnin siniflər və mərhələlər arasındakı əlaqəsini, üfüqi isə müxtəlif, lakin uyğun gələn fənlərin əlaqəsini ehtiva edir. Bütün hallarda şagirdlərin integrativ standartlar əsasında ölçülə bilən bacarıqlara yiyələnmələri diqqət mərkəzində saxlanılır.

5. Fənn kurikulumları qabaqlayıcı xarakter daşıyır. Bu, onun konseptuallığından irəli gəlir. Kurikulumlar bütün təlim nəticələrini əks etdirməklə sonrakı nailiyyətləri fərz etməyə imkan yaradır. Öyrənmə prosesində əldə edilən nailiyyətin hansı səviyyədə olmasını müəyyənləşdirmək üçün şərait əmələ gəlir. Bəzən yeni kurikulumların izahedici xarakterə malik olduğu göstərilir. Təbii ki, belə bir yanaşma yeni kurikulumların nəticəyönümlü xarakterini, onun qabaqlayıcı funksiyasını zəiflədir. Bütün bunlarla yanaşı, fənn kurikulumları həm də:

- müxtəlif bacarıqların öyrənilməsini nəzərdə tutan balanslaşdırılmış və əhatəli yanaşmanı özündə saxlayır;
- təlimin fəal üsullarından istifadə olunmaqla məzmun standartlarının səviyyəsinə çatmağa imkan yaradır;
- şagirdlərin bilik və anlayışlarının daim qiymətləndirilməsini, tədris ili ərzində düzəlişlərin edilməsini nəzərdə tutur;
- şagirdlərin təlimə cəlb olunmasını, davamlı təhsilə hazırlanmasını və həvəsləndirilməsini təmin edir;

- şagirdlərin təhsil alarkən, bilikləri qiymətləndirilərkən, savadı artırılarkən müasir texnologiyalardan istifadə edilməsini nəzərdə tutur;
- uyğun təlim resuslarına və inzibati yardıma malik olur.

Fənn kurikulumlarında fənnin məzmunu standartlar şəklində ifadə olunur.

Əsas standartın funksiyasını bu şəkildə formulə etmək mümkündür:

Fənlər üzrə müəyyən olunan təlim nəticələrini məzmun xətləri üzrə ümumi şəkildə izah edir.

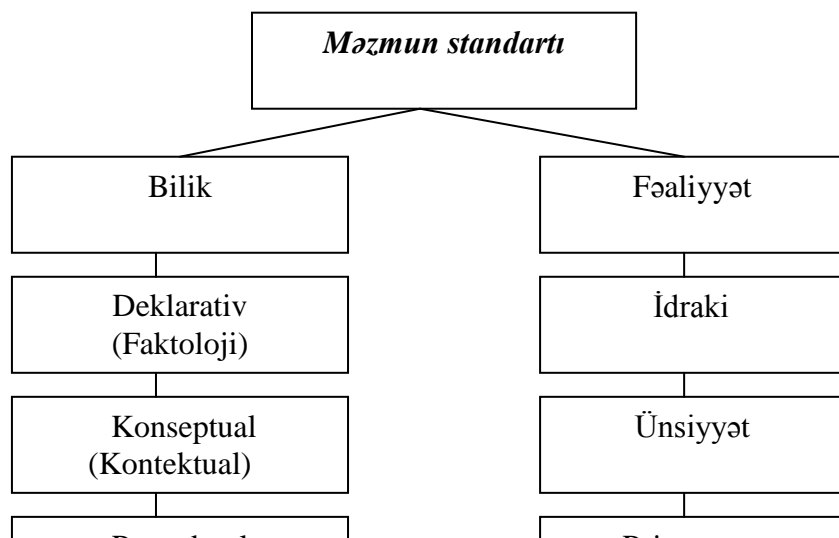
Alt standartların funksiyalarını aşağıdakı kimi ayırd edə bilərik:

- *Təlim məqsədlərinin dəqiq müəyyən olinması üçün etibarlı zəmin yaradır;*
- *Təlim strategiyalarının düzgün seçilməsində mühüm rol oynayır;*
- *Təlimdə integrativliyi təmin edir;*
- *Təlimin məzmununun davamlı inkişafını təmin edir;*
- * *Sinif və fənlər üzrə summativ qiymətləndirmənin aparılmasını təmin edir.*

Bir qədər diqqətli olmaqla görmək mümkündür ki, standartlar öyrədiləcək məzmundan xəbər verir və bacarığın xüsusiyyətini göstərir. Yəni nəyin öyrədiləcəyi və öyrədilənlərin necə nümayiş etdiriləcəyi aydın təsvir edilir. Hər bir standart altstandartlarla müşayiət edilir.

Biliyin kateqoriyaları baxımından ümumi xarakter daşıyan məzmun altstandartlarda hissələrə bölünərək biliyin deklorativ, prosedural və kontekstual adlanan üç böyük kateqoriyasından birinə aid olur.

Məzmun standartlarının bilik və fəaliyyət komponentləri, onların təsnifatı ilə bağlı belə bir təsvir təqdim etmək olar:

Deklarativ biliklər – ayrı-ayrı informasiyalara dair biliklərdir:

- terminalogiyaları bilmək;
- konkret element və detalları bilmək.

Konseptual biliklər – informasiyalar sistemindən ibarətdir:

- təsnifat və konsepsiyaları bilmək;
- prinsip və ümumiləşdirmələri bilmək;
- nəzəriyyə, model və strukturları bilmək.

Prosedural biliklər – üsullar və onlardan istifadə haqqında biliklərdir:

- konkret bacarıq və alqoritmləri bilmək;
- konkret üsul və metodları bilmək;
- uyğun olan üsuldan nə vaxt istifadə ediləcəyini müəyyən etmək

üçün kriteriyaları bilmək.

- *Bilik komponentinə “metakognitiv bilikləri” daxil etmək olar.*

Metakognitiv biliklər – təfəkkür prosesləri və informasiyalar, onlardan effektiv istifadəyə dair biliklərdir:

- strateji bilik;
- koqnitiv vəzifələr haqqında biliklər, o cümlədən uyğun gələn kontekstual və şərti biliklər;
- özünüdərk etmə.

Məzmun standartları fəaliyyət baxımından idraki, emosional və psixomotor bacarıqlara bölündüyünü yuxarıda vurğuladıq. Bu bacarıqlar onların inkişaf səviyyəsi üzrə taksonomiyalarda iyerarxik qaydada yerləşdirilib.

Kurikulum nəzəriyyəçiləri standart tərtibatçılarına kömək məqsədilə təhsil üçün yararlı hesab edilən hər üç taksonomiyanın (idraki, emosional, psixomotor) bütün mərhələlərini ifadə edən fəlləri müəyyənləşdirib. Fəllər bacarıqların ifadə

edilməsində çox mühüm göstəricidir. Fel bacarığın taksonomiyasının hansı mərhələsinə aid olduğunu əks etdirir. Bunları təqdim edək:

Məzmun standartlarında fəaliyyət taksonomiyaların köməyi ilə sistemləşdirilir. Müxtəlif taksonomiyalardan yalnız üçü-idraki, emosional və psixomotor taksonomiyalar mütəxəssislər tərəfindən təhsil üçün əhəmiyyətli hesab edilmişdir. İdraki fəaliyyəti əks etdirən standartlar, ilk növbədə, intellektual bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənir. B.Blumun adı ilə bağlı olan fundamental idraki taksonomiyalarda düşünmə bacarıqları sadədən mürəkkəbə doğru mərhələlərə görə təsnif edilir. Bu taksonomiya ona görə fundamentaldır ki, sonrakı, daha mürəkkəb idraki bacarıqların (problem həllətmə, mühakiməyürütmə, isbatetmə, əlaqələndirmə) əsasını təşkil edir. K.Mur psixomotor taksonomiyaları 3 mərhələyə ayırır: təqlid (imitasiya), idarə (monipulyasiya), dəqiq icra .

Təqlid mərhələsində şagirdlər müəllimin nümayiş etdirdiklərini təqlid edirlər ki, bu da hərəkəti bacarıqların ilkin mərhələsi kimi dəyərləndirilir.

İdarə mərhələsində şagirdin hər hansı hərəkəti bacarığı müstəqil şəkildə, müəllimin yardımı olmadan nümayiş etdirməyə qabil olması nəzərdə tutulur. Burada icranın qeyri-dəqiqliyi yol verilir.

Dəqiq icra psixomotorun ən yüksək mərhələsidir. Bu mərhələdə şagirdlər hərəkətləri bacarıqla və dəqiq icra edirlər.

İdraki taksonomiya

<i>Mərhələ</i>	<i>Fəaliyyət göstəriciləri</i>
Bilmə	Yadda saxlama, xatırlama, tanıma, yada salma
Anlama	Izahetmə, məsələni bir ifadə vasitəsindən digər ifadə vasitəsinə çevirmə, öz sözləri ilə təsvir etmə
Tətbiqetmə	Problemi həllətmə, müəyyən nəticələr əldə etmək üçün informasiyaları tətbiqetmə
Təhliletmə	Bir yerdə necə mövcud olduğunu göstərmək üçün parçalama, bölmə, ünsiyyətin əsasını təşkil edən strukturu tapma; motivləri müəyyənləndirmə.
Sintezetmə	Həm ifahi formada, həm də fiziki obyekt ola bilən unikal (yeganə, orjinal, ilkin) məhsulun yaradılması
Dəyərləndirmə	Məsələ haqqında mühüm qərarlar çıxarma; mübahisələri və ya fikir müxtəlifliklərini həllətmə

Emosional taksonomiya

<i>Mərhələ</i>	<i>Fəaliyyət göstəriciləri</i>
Məqbulsayma	Şagird hər hansı bir təlim prosesində iştirak etmək üçün stimullaşdırılır. Bu standartlarda məsələlər onu əşyanın mövcudluğunu anlamadan seçimli yanaşmaya qədər inkişaf etdirir.

Reaksiyavermə	Şagird təlim prosesində fəal iştirak edir, suallara cavab, hadisələrə reaksiya verir. Bu standartlarda şagirdin zövq və maraqlarının axtarılması və fəaliyyətdə tətbiqi vurğulanır.
Dəyərləndirmə	Şagirdin hər hansı əşya və ya hadisəni dəyərləndirməsinə xidmət edir. Bu standartlar baş verənlərə münasibətin təhlil edilməsi üçün şərait yaradır.
Təşkilətmə	Şagirdin dünyagörüşünün formalaşmasına xidmət edən standartlar bu mərhələyə əsaslanır.
Dəyər və ya dəyərlər sistemini xarakterində əksətdirmə	Bu mərhələdə fərd davranışlarını nəzarətdə saxlayan və həyat tərzi müəyyənləşdirən dəyərlər sisteminə malikdir. Bu məzmun standartları şagirdin şəxsi, ictimai, emosional davranışının formalaşmasına yardımçı olur.

Psixomotor taksonomiya

<i>Mərhələ</i>	<i>Fəaliyyət göstəriciləri</i>
Hiss etmək	Fəaliyyət həyata keçirilməzdən əvvəl mənəvi durumu nizamlanır
Hazır olmaq	Xüsusi növ hərəkətlərin icra edilməsinə hazırlıq mərhələsidir
Bənzətmək	Kompleks vərdişlərin təliminin ilkin mərhələsində istifadə edilir.
Mexanizm	Fəaliyyətin icrası zamanı özünə inam nümayiş etdirir.
Mükəmməl icra	Mükəmməl vərdişlər kimi formalaşmış mürəkkəb fəaliyyətlər nümayiş etdirir.
Uyğunlaşma	Problemlə situasiyanı nəzarətdə saxlamaq məqsədi ilə və ya xüsusi tələblərə uyğunlaşmaq üçün fərd öz davranışında dəyişikliklər edir.
Yaradıcılıq	Xüsusi situasiya və ya problemin həllinə cavab verən yeni növ fəaliyyət yaranır.

Taksonomiyalar təlimi daha ardıcıl və səmərəli qurmağa zəmin yaradır.

Taksonomiyalar təlim prosesində böyük rol oynayır. Bunlar aşağıdakı imkanları yaradır:

- *təlim məqsədlərini düzgün müəyyənləşdirmək;*
- *problemləri düzgün müəyyənləşdirmək və şagirdlər üçün tapşırıqları tərtib etmək;*
- *qoyulmuş məqsədlərə uyğun qiymətləndirmə vasitələri seçmək;*
- *təlim nəticələrinə əsaslanaraq refleksiyanı düzgün keçirmək: bu və ya digər materialın öyrənilməsində şagirdlərin hansı çətinliklərlə qarşılaşdıqlarını müəyyən etmək.*

10.2. Ümumi orta təhsilin məzmunu

10.2.1. Təhsilin məzmunu

Təhsilin məzmunu dedikdə, müəyən tip tədris müəssisələrində öyrənmək üçün seçilmiş biliklər, bacarıqlar sistemi başa düşülür. Təhsilin məzmunu abstrakt deyil. O, sistemin daxili mahiyyətindən ayrılmazdır. Şagirdlərin təfəkkürünü, idraki maraqlarını formalaşdırmaq, hərtərəfli inkişafını təmin etmək və əmək fəaliyyətinə hazırlamaq ümumi təhsilin məzmununun əsasını təşkil edir. Məzmun təhsilin məqsədlərini həyata keçirməyin vasitəsi olmaqla cəmiyyətin və həm də ayrı-ayrı adamların cari və perspektiv tələbatlarını əks etdirir. Məzmunun formalaşdırılmasını, onun müxtəlif tipli və səviyyəli tədris müəssisələrinin proqramlarına daxil olunmasını daha çox tələbatlar istiqamətləndirir. Başqa sistemlərdən asılı olan, onlardan törəyən məzmun bir sistem kimi çətin formalaşır. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin məzmunu kəskin ideoloji mübarizə mövzusu olmuşdur. Qeyd edək ki, həmişə bir-birinə zidd qüvvələr məktəbə və onun vasitəsilə bütün cəmiyyətə təsir etməyə cəhd göstərmişdir. Bu amil daimi xarakter daşdığından təhsilin məzmununun formalaşmasının qanunauyğunluqlarından biri hesab edilir. Təhsilin məzmununun formalaşmasını şərtləndirən sistemlər içərisində qəbul olunmuş məqsədlər, sosial tələbatlar, sosial və elmi nailiyyətlər, şəxsi tələbatlar, pedaqoji imkanlar və s. seçilir.

Sosial və şəxsi tələbatlar sistemi məqsədlər sistemi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Təhsil yeni məktəb quruculuğunun indiki mərhələsində demokratik dövlətin yaradılmasının, onun mədəni və mənəvi intibahının, bazar münasibətlərinin təşəkkülünün, elm və texnikanın inkişafının əsasında durmalıdır. Təhsildə ictimai və şəxsi maraqları necə birləşdirmək problemi həll olunmalıdır, yəni bir tərəfdən ictimai tələbatlar ödənilməli, o biri tərəfdən isə təhsil hər bir insan üçün zəruri və cəlbədicidir olmalıdır. Məktəb təhsilinin məzmununu formalaşdırmaq üçün ənənəvi olaraq **sosial və elmi nailiyyətlər sistemi** böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin məzmununda elmi nailiyyətlərin implikasiyası (tətbiqi) sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, yeni elmi kəşf və ya yeni sosial ideyanın meydana gəlməsi ilə onun məktəbdə sistemli öyrənilməsi arasındakı vaxt müddəti durmadan azalır. **Pedaqoji imkanlar sistemi** təhsilin məzmununa məlumatların daxil olmasına yol vermək və ya ona qadağa qoymaq rolunu oynayan tənzimləyicidir. **Başadüşmək, anlamaq, mənimsəmək üçün müəyyən inkişaf səviyyəsi lazımdır.**

Orta ümumtəhsil məktəbində təhsilin məzmununa verilən tələblər təhsilin inkişafı üzrə dövlət strategiyası ilə müəyyən olunur. **Təhsilin məzmununda iki aspekt gözlənilir: milli və ümumbəşəri.** Məktəb təhsilinin məzmununun müəyyənləşdirilməsinin ümumi əsasları bunlardır: *humanistləşdirmə,*

diferensiallaşdırma, integrasiyalaşdırma, yeni informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi, yaradıcı şəxsiyyətin formalaşdırılması.

Tədris prosesinin məzmunu bir sistem kimi müxtəlif strukturda təqdim edilə bilər. Strukturun elementləri ayrı-ayrı biliklər və ya onların elementləridir. *Hazırda təhsilin məzmununun xətti , konsentrik, spiralvari və qarışıq strukturları geniş yayılmışdır.* **Xətti struktur**da tədris materialının ayrı-ayrı hissələri bir-biri ilə sıx əlaqədə, fasiləsiz ardıcılıqla, məktəb təlimi dövründə bir dəfə öyrədilir. Bu strukturu əsas götürəndə ardıcılıq, tarixilik, sistemlilik, müvafiqlik tələblərinə riayət etmək lazımdır. **Konsentrik struktur** əvvəl öyrənilən biliklərə qayıtmağı nəzərdə tutur. Eyni bir material bir neçə dəfə təkrar olunur, həm də materialın məzmunu yavaş-yavaş genişlənir, yeni məlumatlar, əlaqələr və asılılıqlarla zənginləşir. Təlimin ilk mərhələlərində elementar təsəvvürlər verilir, biliklər və idraki imkanlar artdıqca onlar dərinləşdirilir və genişləndirilir. **Spiralvari strukturun** xarakterik xüsusiyyəti odur ki, burada şagirdlər başlanğıc problemi diqqətdən kənar qoymur, onunla bağlı olan biliklərin dairəsini yavaş-yavaş, tədricən genişləndirir və dərinləşdirirlər. Spiralvari strukturda konsentrik və biliklərin bir dəfə öyrənilməsi də baş vermir, onların daha geniş öyrənilməsi davam edir. **Qarışıq strukturun** imkanlarından daha çox istifadə olunur. Bu struktur xətti, konsentrik və spiralvari strukturların kombinasiyasıdır. Bu kombinasiya təhsilin məzmununu təşkil edən zaman maneə verməyə, onun ayrı-ayrı hissələrini müxtəlif yollarla ifadə etməyə kömək edir.

Təhsilin məzmununun strukturunu seçən zaman təlimin məqsədi, şagirdlərin oxuma (öyrənmə) səviyyəsinə verilən tələblər, öyrənilən biliklərin xarakteri və xüsusiyyətləri, məzmununun ünvanlandığı şagird qruplarının xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Burada daha bir məsələyə diqqət çəkmək istərdik. Təhsilin məzmunun gərəksiz informasiya məksimallığından qorunması çox vacibdir. Beyini həddindən artıq gərəksiz biliklə yükləmək sərbəst düşüncəyə ən böyük zərərdir. Sərbəst düşüncə isə passiv hafizədən fərqli olaraq elmi vəcdə, yaradıcılıq ehtirası ilə müşayiət olunur. Leonardo da Vinçi demişkən, “elmlə ehtirassız məşğul olmaq hafizəni zibilləyir”. Çünki, soyuq hafizə gücünə başqasından hazır şəkildə alınmış biliklər əslində cansız biliklərdir və onları “həzm etmək” mümkün deyil. Təsadüfi deyildir ki, B.Franklin də təhsildən danışarkən “bütün yeyilənlərin” yox, ancaq həzm olunan hissənin faydalı olduğunu yada salırdı.

Avropa ölkələrinin təhsil müəssisələrində tədris prosesi, dərslərin məzmunu və qiymətləndirmə meyarları ilə tanış olduqda məlum olur ki, orada nisbətən az informasiya verildiyi halda, daha çox dərəcədə düşünmək, mühakimə yürütmək və öz fikirlərini müstəqil surətdə şərh etmək qabiliyyəti formalaşdırılır. Səbəbi isə budur ki, onlar “cansız biliyin” inkişafa xidmət etmədiyini çoxdan bilirlər.

Canlı bilik, fəaliyyətdə olan bilik iki istiqamətdə fayda verir: ya yeni biliklərin yaranması üçün baza rolunu oynayır, ya da müvafiq əməli fəaliyyət sahələrində tətbiq olunur. **Cansız bilik** isə başqalarının təfəkkürünün məhsulu olmaqla, ancaq nitq qəlibinə salındıqdan sonra hazır şəkildə qəbul edildiyindən, bir təfəkkür aktı yox, bir hafizə aktı kimi mövcud olur və ancaq informasiya kimi dəyəərə malik olur. Biliyin yaradıcı səciyyə daşması üçün onun elə bil ki, yenidən kəşf olunması – özünü küləşdirilməsi lazımdır. Bilik hafizə faktından fikir faktına,

canlı düşüncə prosesinin bir ünsürünə çevrildikdə, o özü də canlanır və sonrakı nəzəri və əməli fəaliyyət üçün təməl olur. Qərb fəlsəfəsi bu fərqi pedaqoji prosesdə də nəzərə alınması üçün əsas rolunu oynamışdır. Başqalarının fikirlərinin hazır şəkildə mənimsənilməsi, insanların başqaları tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalar əsasında yaşamağa vərmiş etməsi, kənardan göstəriş gözləməsi sərbəst düşüncədən qorxmağın, fikir tənbelliyinin nəticəsidir. L.Kant “Maariflənmə nədir, - sualına cavab” əsərində yazır: “Maariflənmə - insanın qeyri-yetkinlik halından çıxmasıdır ki, o, bu vəziyyətdə öz təqsiri üzündən qalmış olur...Öz təqsiri üzündən qeyri-yetkinliyin səbəbi düşüncənin çatışmazlığı yox, kənardan kimin isə himayəsi olmadan öz düşüncəsindən istifadə etmək üçün qətiyyətin və qeyrətin çatışmazlığıdır”. Bu gün Qərbi Qərb edən, ona sivilizasiyanın önündə getmək imkanı yaradan düşüncənin ətalətdən və passivlikdən xilas olması, hər kəsə öz ağılı ilə çalışmaq imkanının yaradılmasıdır.

Etiraf edək ki, biz uzun illər təcrübəmizdə hansı bilik, nə qədər bilik verilməsi ilə bağlı yanlışlıqlara yol vermişik. Halbuki təhsilin baş məqsədi bilikləri şagirdə hazır şəkildə vermək yox, bilikləri zəruri minimum həcmdə olmaqla onun şəxsi düşüncəsinin məhsuluna çevirmək və sonrakı müstəqil düşüncələr üçün əsas yaratmaqdır. Başqa sözlə, təhsilin məqsədi məhz bu mühiti yaratmaqdır.

Həddindən çox informasiyanı şagirdlərə yaradıcı düşüncənin məhsulu olaraq çatdırmaq olmaz. Müəllimin real səviyyəsi, şagirdin imkanları ilə onların üzərinə qoyulan yük arasında uyğunsuzluq olmamalıdır. Tələb olunan zəruri minimum olmalıdır ki, müəllim şagirdlərin biliklərə yiyələnməsi prosesini fəal, şüurlu, imkan daxilində maksimum müstəqil və yaradıcı proses kimi təşkil etməyi bacarsın. Bu halda bilik praktik fəaliyyətin əsası kimi fəal düşüncə prosesində formalaşar və şagirdlər həqiqətən bu prosesin iştirakçısına çevrilmiş olurlar.

10.2.2. Azərbaycanca ümumi orta təhsilin məzmunu sahəsində islahatlar

Hər hansı bir təhsil səviyyəsində (pilləsində) uğurlu nəticənin əldə olunması, heç şübhəsiz, həmin pillə üzrə təhsilin məzmununun nə dərəcədə optimal və məqsədyünlü müəyyənləşdirilməsindən birbaşa asılıdır. İctimai tələb, cəmiyyətin inkişaf perspektivləri bütün dövrlərdə təhsilin məzmunu ilə bağlı vəzifələrin dəqiqləşdirilməsində əsas amil olmuşdur. Ötən əsrin 20-30-cu illərindəki təhsil proqramları ilə əsrin sonundakı təhsil proqramlarının müqayisəsi göstərir ki, o zaman kütləvi savadsızlığın aradan qaldırılması ən ümdə vəzifə sayılırdı, icbari ibtidai, yeddiillik təhsilə keçid böyük qələbə hesab olunurdu. XX əsrin 70-80-ci illərində linqafon kabinetinin quraşdırılması məktəb üçün əlamətdar hadisəyə çevrilirdisə, bu gün təhsil müəssisələrinin kompyuterləşdirilməsi, təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması mühüm prioritetlərdəndir. Dövrə, zamana uyğun olaraq tələblər də dəyişmişdir. Başqa sözlə, dövr, zaman sifarişçi, təhsil sistemi isə həmin sifarişçilərin, bir növ, icraçısıdır. Elmi-texniki tərəqqinin sürəti daim yüksələn xətlə inkişaf edir. Burada inqilabi dəyişikliklər tez-tez baş verir. Belə bir şəraitdə təhsilin məzmunu ilə əlaqədar eksperimentlər aparılmışdır. Müxtəlif illərin tədris planlarının təhlili göstərir ki, müəyyən dövrdə şagirdlərin əmək hazırlığına daha

çox önəm verilmiş, politexnik təlim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu eksperimentlər daha təkmil bir sistem yaratmağa, təhsilin məzmununu maksimum səviyyədə dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmağa xidmət etmişdir.

Keçmiş Sovetlər Birliyində eksperimentlər mərkəzdəki ən yaxşı, hərtərəfli təchiz edilmiş məktəblərdə sınaqdan keçirilirdi, nəticələri isə bütün SSRİ məkanındakı məktəblərdə tətbiq olunurdu. 70 ildən artıq bir müddətdə keçmiş SSRİ məkanına daxil olan bütün respublikalar üçün təhsilin məzmunu yalnız mərkəzdə hazırlanırdı. Hamı ana dili və konkret respublikanın tarixindən başqa digər əksər fənləri vahid dərslilər vasitəsilə tədris etməyə məcbur idi. Əlbəttə, bu o demək deyildi ki, sovet təhsil sistemi zəif sistem olmuşdur. Sadəcə, bütün səlahiyyətlər bir mərkəzdə cəmləşdirildiyi üçün respublikalar təhsilin məzmunu ilə bağlı məsələlərə müdaxilə edə bilmirdilər.

O vaxtlar inkişaf etmiş ölkələrdəki təcrübəni öyrənməyə də imkan yaradılmırdı. Dünya təhsilində gedən proseslərdən ayrı düşmüş Sovet təhsil sistemində bilavasitə məzmunla bağlı belə bir konseptual ideya formalaşmışdı ki, tədris olunan hər bir fənn daxilində mümkün qədər çox bilik, məlumat, fakt verilməli, nəticə etibarilə sovet məktəbinin yetirmələri hər şeydən xəbərdar olmalı, daha geniş bilik əldə etməlidirlər. Məhz buna görə də tədris proqramları şişirdilir, dərslilər bir sıra hallarda zəruri olmayan, şagird üçün elə bir həyati əhəmiyyət kəsb etməyən materialla yüklənirdi. Diqqət mərkəzində bilavasitə nəzəri biliklərin mənimsədilməsi dayandığı üçün uşaqlara gələcək həyatlarında lazım olan bacarıqların aşılması sanki unudulurdu. Ona görə də sonrakı illərdə aparılan təhlillər bir daha sübut etdi ki, orta təhsil müddətində şagirdlərin ayrı-ayrı fənlər üzrə aldıkları bilik və məlumatların xeyli hissəsi müstəqil həyatda praktik əhəmiyyət kəsb etmədiyindən tez bir zamanda yaddan çıxır. Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, tədris proqramları mürəkkəb olduğu üçün şagirdlər bir sıra fənlərdən, xüsusilə də riyaziyyat, kimya, biologiya, fizikadan təlim materiallarının böyük bir hissəsini mənimsəyə bilmirlər. Uşaqların təhsilə maraqlarının azalmasının, təhsildən yayınmalarının bir səbəbi də bununla bağlı idi. Əsas səbəb isə, şübhəsiz, məzmun standartlarının formalaşmaması idi. Pedaqoji ədəbiyyatda, hüquqi-normativ sənədlərdə standart, təhsil standartı terminləri işlənsə də, bunlar mahiyyət etibarilə fənlərin məzmununda öz ifadəsini tapmırdı.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində ümumi orta təhsilin məzmununa, onun müntəzəm surətdə yeniləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, zəruri biliklərin mənimsənilməsi ilə yanaşı, təhsilənlərdə həyati bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına daha çox diqqət yetirilir. Çünki sonrakı təhsil mərhələləri orta təhsilin nəticələri üzərində qurulur. İnsan gələcək həyat fəaliyyətini təmin edən ayrı-ayrı sahələr üzrə müəyyən biliklərə, bacarıq və vərdişlərə məhz orta məktəbdə yiyələnir. Ümumi təhsil vətəndaşın sonrakı inkişafı üçün bünövrə rolunu oynayır. Bu mənada ümumi orta təhsilin məzmununun cəmiyyətin, dövlətin, fərdin tələbatına uyğun müəyyənləşdirilməsi bütün vaxtlarda ən aktual məsələ olmuşdur.

2002-ci ildə Təhsil Nazirliyi və Dünya Bankının ekspertləri tərəfindən aparılan birgə tədqiqatlar mövcud kurikulumlarla bağlı əsas problemləri aşkar etmişdi. **Birinci problem** məzmunun nəticəyönümlü deyil, təklifyönümlü olması idi. Yəni tədris proqramları mövzuların siyahısından və mətnlərdən ibarət idi.

Qiymətləndirmə standartları və üsulları barədə heç bir məlumat verilmirdi. Qiymətləndirmə məzmunun hazırlanması prosesinin tərkib hissəsi sayılmırdı. Nəticədə şagirdin hansı bilik və bacarıqları əldə edəcəyi müəyyən deyildi.

İkinci problem məzmunun nəzəri və abstrakt olması, həyati bacarıqlara əsaslanmaması və nəticə etibarilə şəxsiyyətyönümlü olmaması idi. Məzmun faktoloji xarakter daşıyırdı, məlumatların yadda saxlanması bacarığına üstünlük verilirdi. Bu da şagirdləri əzbərçiliyə sövq edirdi, onların təfəkkür və düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirmirdi. Əlbəttə, bilik inkişafın hərəkətverici qüvvəsidir, lakin şagirdə məhz o biliklər aşılanmalıdır ki, gələcək həyatında ona lazım olsun. Əgər verilən biliklərin təcrübi və tətbiqi əhəmiyyəti yoxdursa, onun səmərəsindən danışmağa dəyməz. Müasir dövrün tələbi budur ki, təlimin məzmunu təriflərin, düsturların, tarixi gün və hadisələrin əzbərlənməsindən, nəzəri materialların mənimsənilməsindən daha çox, şagirdlərdə yaradıcı düşüncə, müstəqil öyrənmə və qərar qəbuletmə, təşəbbüskarlıq, tətbiq və tədqiqatçılıq bacarıqlarının, iradi keyfiyyətlərin formalaşmasına yönəlməlidir.

Üçüncü problem məzmununda şaquli və üfüqi inteqrasiyanın olmaması idi. Məzmununda siniflərarası və fənlərarası bağlılıq zəif idi. Asandan daha çətinə keçid və bir-biri ilə bağlı olan mövzuların inteqrasiyası təmin edilmirdi.

Məhz bu və ya digər səbəblərdən son illərdə dünya Bankının maliyyə yardımı ilə həyata keçirilən islahatyönümlü tədbirlərin böyük əksəriyyəti məhz ümumi təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsinə və mütərəqqi dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılmasına yönəldilmişdir. **Əsas məqsəd şagirdlərin idrak fəallığını, ümumi inkişafını ləngidən mövcud “yaddaş məktəbi”ndən “təfəkkür və düşüncə məktəbi”nə keçmək və bu əsasda ümumi təhsilin müasir modelini qurmaqdan ibarətdir.**

1999-cu ildən başlayan islahatlar çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər mərhələli xarakter daşıyırdı və hər mərhələnin öz məqsədləri, vəzifələri var idi. Keçən on ilin yekunları göstərir ki, dövrün, zamanın tələblərinə görə müasir dünya təcrübəsi əsas tutulmaqla ümumi təhsilin yeni konsepsiyasının işlənilməsi, hazırlanması, məqsəd və vəzifələrin yeni təfəkkür baxımından formalaşdırılması, fənlərin məzmununun konseptual müddəalarının müəyyənləşdirilməsi və fənn kurikulumlarının yaranması, məzmununda standart məfhumunun reallığa çevrilməsi mühüm nailiyyətlərdir.

Azərbaycanda 2004-cü ildən başlanan məzmun dəyişiklikləri təlim-tədris prosesinin sistemli planlaşdırılmasını özündə əks etdirən kurikulum islahatları adı altında aparılır. Azərbaycan Hökuməti tərəfindən 30 oktyabr 2006-cı ildə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)” sənədində ümumtəhsil üzrə təlim nəticələri və məzmun standartları, ümumi təhsilin hər bir pilləsində tədris olunan fənlər, həftəlik dərslər və dərsləndirilmə məşğələ saatlarının miqdarı, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə əsas prinsiplər kompleks şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu konseptual sənədin tələblərinə uyğun hazırlanıb təsdiq edilmiş fənn kurikulumlarında isə hər bir sinif üzrə təlim nəticələri, məzmun və qiymətləndirmə standartları, müvafiq təlim strategiyaları əhatə olunmuşdur.

Təhsilin əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələr və bunların əsasında formalaşdırılmış dövlət tələbi olan məzmun standartları məhz yeni pedaqoji təfəkkürün təcəssümüdür. Milli Kurikulumda təsbit olunmuş ümumi təhsilin hər bir pillədə tədris olunan fənlər üzrə nəticələr fənn kurikulumlarının müəyyənləşdirilməsində bir növ, açar rolunu oynayır, məntiqi ardıcılığın gözlənilməsinə möhkəm zəmin yaradır. Təlimin nəticələri, başqa sözlə desək, məqsədlərdir və onların konkret məzmun standartları formasında ifadə edilməsi, əldə olunması nəzərdə tutulan bilik və bacarıqların minimum həddini özündə ehtiva edir. Xarakterik cəhət həm də odur ki, məzmun standartları özündə iki əsas komponenti - bilik və fəaliyyət komponentlərini birləşdirir. Bu standartların fəaliyyət hissəsinin bacarıqlar şəklində verilməsi isə biliklərin şagirdlər tərəfindən həqiqətən mənimsənilməsinə nümayiş etdirmək zərurəti ilə bağlıdır. Biliklərin nümayişi prosesində şagirdlərin tələb edilən bacarıqlara, məsələn, idraki (təhlil etmə, müqayisə etmə, planlaşdırma...), informativ-kommunikativ (izah etmə, şərh etmə, təqlid etmə, təsvir etmə, ünsiyyət qurma...), psixomotor (oxumaq, yazmaq, saymaq, dəyişmək, hazırlamaq, tərtib etmək, qurmaq...) bacarıqlara yiyələnməsi səviyyəsi real surətdə üzə çıxır. Əgər biliklərin mənimsənilməsi müvafiq bacarıqların qazanılması ilə müşayiət olunarsa, təhsil artıq mahiyyət etibarilə dəyərlər kompleksinə çevrilir. Müasir kurikulumların şəxsiyyətyönümlüyünü şərtləndirən başlıca amil də məhz bu cəhətdir. Fənn kurikulumlarında hər bir əsas standart alt standartlarla müşayiət edilir. Bu, bir neçə məqsədə nail olmağa imkan verir. Kifayət qədər ümumi formada ifadə olunan altstandartlar müxtəlif təlim məqsədlərini reallaşdırmaq üçün onlara dönə-dönə müraciət etmək imkanı yaradır. Bir qayda olaraq əsas standart bir neçə sinifdə və hətta bütün təhsil pilləsi ərzində eyni formada ifadə olunur. Bu zaman sinifdən-sinifə keçdikcə əhatə olunan bilik və bacarıqların miqyası alt standartlar vasitəsilə müəyyən olunur. Bu, həm də sinifdən-sinifə biliyin və fəaliyyətin necə inkişaf etdiyini izləməyə imkan verir.

Eyni zamanda hazırlanmış kurikulumlarda inteqrasiya xüsusi tələb kimi irəli sürülmüş məzmunun inteqrativliyi, fənnin inteqrativliyi, standartların inteqrativliyi, bacarıqların inteqrativliyi, prosesdə inteqrativlik nəzərə alınmışdır.

Yeni kurikulumlarla tədrisə başlanılmışdır. Ölkəmizdə həyata keçirilən kurikulum islahatı mərhələli proses olmaqla, innovasiyalara əsaslanan və əvvəlcədən müəyyən edilmiş real nəticələrə istiqamətlənmiş geniş fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir.

Fənn kurikulumlarında təlim nəticələri və məzmun standartları ilə yanaşı, eyni zamanda təlim strategiyaları, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya cədvəlləri, qiymətləndirmə standartları öz əksini tapmış, fənnin məqsədləri açıqlanmış, fənnin tədrisinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Bununla da həmin kurikulumlar təlim fəaliyyətində ən vacib hesab olunan parametrləri özündə birləşdirməklə konseptual xarakterli bir sənəd kimi meydana çıxmışdır.

Əlbəttə, köhnə təhsil ideologiyasından ayrılaraq yenilikləri birdən-birə qəbul etmək çox çətindir. Ancaq həyat inkişafdadır və zamanın nəbzini tutub onun tələblərinə uyğunlaşma zərurəti yaşanmış dövrlərdə təqdirəlayiq keyfiyyət hesab olunmuşdur. Əslində, bütün yeniliklərə, islahatlara aparan yol insanların təfəkküründən keçir. Meydana çıxan yeni ideyalar dünyagörüşünə çevrilməzsə, on-

ların həyata keçirilməsi mümkün ola bilməz. Bu mənada Azərbaycanın ümumi təhsil sistemində islahatlara başlanandan indiyədək kurikulum anlayışının, təhsilin məzmununa verilən müasir tələblərin, yeni təlim strategiyalarının və qiymətləndirmə mexanizmlərinin mahiyyətinin pedaqoji ictimaiyyət arasında izahı və təbliği prosesi mühüm əhəmiyyət daşımışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, şəxsiyyətin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət daşıyan müasir təlim yanaşmaları təhsilimiz üçün göründüyü qədər də yeni məsələlər deyil. Bu yanaşmalar N.Gəncəvi, Ə.Marağalı, N.Tusi, M.F.Axundzadə, F.Köçərli, H.Zərdabi, Ü.Hacıbəyov və başqa mütəfəkkirlərin, maarifçi demokratların dünyagörüşləri baxımından tədqiq edilərkən aşkar olmuşdur ki, əslində, bu gün yeni hesab edilən məsələlərin Şərqi təhsil tarixində dərin kökləri mövcuddur. Təbiətin və insanın kəşfi kimi qiymətləndirilən intibah dövründə N.Gəncəvi insanın “özünü dərk etməsi” mülahizəsini irəli sürür. İnsanın özünü dərk etməsini şair “həyatda, cəmiyyətdə yerini bilməsi, xeyirlə şəri ayırd etməsi, mürəkkəb ziddiyyətli hadisələr axarında düzgün yol seçməyi bacarması” kimi dəyərləndirir .

N.Gəncəvi “Yeddi gözəl” poemasında özünü dərk edənləri “əbədiyaşayanlar”, dərk etməyənləri isə “bir qapıdan girib, o biri qapıdan çıxanlar” hesab edir. Mütəfəkkir şair şəxsiyyətin ictimai bacarıqlara, məntiqi və tənqidi təfəkkürə, problem həll etmək kimi yüksək idraki bacarıqlara malik olmasını vacib hesab edir və gözəl rəqqasə və musiqiçi olan, ağıllı və cəsarətli kənz qız Fitnənin simasında göstərir ki, “insan məşq və vərdişlə möcüzələr yaradar, mühüm bacarıqlara malik ola bilər”. Ə.Marağalıya görə, əgər insan müəyyən biliklərə malikdir və onları tətbiq etmərsə, deməli, həmin insan ya “tətbiqi ağıldan məhrumdur, ya da onun tətbiqi ağılı “kamil” deyil. O düşünürdü ki, insanın savadının yeganə sübutu onun praktik fəaliyyəti, davranış və hərəkətləridir. Tətbiqi elmsiz ümumi elm bəhərsizdir, ölüdür, faydasızdır. Ə.Marağalının fikirləri bu gün təlim prosesinə olan yeni yanaşmalarla üst-üstə düşür. ^ [

H.Rayl (1949), M.Conson (1977), C.Posner və A.Radnitskinin (1994) də araşdırmalarında biliyin iki növünün mövcud olduğu vurğulanmış, bu məsələlər "nəyi bilmək" və "necə bilmək" kimi təqdim edilmişdir. Yəni biliklər yalnız əldə edilən fakt və məlumatlar olmayıb, həm də onları əldə etməyin yollarını, eləcə də nümayiş etdirməyin üsullarını – bacarıq və vərdişləri əhatə edir. Bu baxımdan müasir texnologiyalaşmış cəmiyyətimizdə dəyişiklikləri başa düşən, informasiyaları tətbiq edən, problemləri təhlil edən, onların həlli yollarını tapan və əldə edilmiş nəticələri dəyərləndirən insanların təlimini təşkil edərkən həm nəzəri, həm də praktik biliklər böyük əhəmiyyət daşıyır.

Müasir kurikulumlar demokratizm, humanizm kimi prinsiplərdən çıxış edən, şagirdlərin maraq və ehtiyaclarına cavab verən, mütəxəssislərin elmi yanaşmalarına söykənən, dövlətin təhsil siyasətini əks etdirən, təhsil sahəsində sınaq olmuş mütərəqqi meyarlar, milli və ümumbəşəri dəyərlər əsasında müəyyən edilən dövlət təhsil standartlarına uyğun olmaqla bütün mühüm məsələlərlə bağlı

uzunmüddətli proqnozlaşdırma və planlaşdırmaları özündə əks etdirir və bu sənəd o zaman əhəmiyyət kəsb edir ki, düzgün tətbiq edilsin, nəzərdə tutulduğu şəkildə tətbiq edilsin. Tətbiqin yolları, üsulları və vasitələri kimi mühüm məsələlər müasir kurikulumların “Təlim strategiyaları” bölməsində öz əksini tapmışdır. Sənədin bu bölməsində xüsusilə vurğulanan yeni müəllim-şagird münasibətləri, problemlə təhsil yanaşması və fəal təlim üsulları neçə ildir ki, məktəblərimizdə tətbiq edilir. Təhsil islahatının birinci və ikinci mərhələlərində təhsil ictimaiyyətinin bu iş üsuluna məqsədyönlü şəkildə addım-addım hazırlanması istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. Lakin, “islahatın başlanmasından xeyli müddət keçməsinə baxmayaraq cəmiyyətdə bu prosesə ikili münasibət hələ də qalmaqdadır”.

Didaktikanın görkəmli nümayəndələrindən hesab olunan İ.Y.Lerner və M.N.Skatkinə görə, “təhsilin başlıca sosial funksiyası – əvvəlki nəsillər tərəfindən toplanmış təcrübənin yeni nəslə ötürülməsidir”. Bu funksiyanın əsas mənası və vəzifəsi konsepsiyanın, fənn proqramlarının, dərsliklərin başlıca hissələrinin məzmununun layihələndirilməsinin əsasını təşkil edir. Təhsilin məzmunu bu kontekstdə əvvəlcədən xüsusi olaraq seçilmiş və təhsilənlər tərəfindən mənimsənilən bilik, bacarıq və vərdislərin həcmi müəyyənləşdirir. Bilik almağa istiqamətlənmiş təlimin bu tipində qəbul edilir ki, “öyrənlər tərəfindən reallığın müəyyən fraqmentlərinin başa düşülməsinin dərinliyi (keyfiyyəti, səmərəliliyi) öyrənilən materialın miqdarı (kəmiyyəti) ilə mütənasibdir”. Belə yanaşmalar artıq informasiya cəmiyyətinin müasir tələblərinə cavab vermir və təhsil sistemində ağır nəticələrlə müşahidə olunan problemlər yaradır.

Təlimin şəxsə, onun inkişafına istiqamətlənmiş tipində təhsilin məzmununa olan münasibət dəyişir. Bu halda təhsil öyrənənə biliyin verilməsindən daha çox onun təhsillilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə, kamil insan kimi formalaşmasına, özünü özündə tapmasına istiqamətlənir. Tədris materialı bu halda mənimsəmənin obyektini kimi meydana çıxmır, öyrənmənin fəaliyyəti üçün təhsil mühitinin yaradılmasına, təhsilin xarici komponentlərinin tərkib hissəsinə çevrilməsinə xidmət edir. Göründüyü kimi, birinci halda məzmun öyrənənə mənimsənilməsi üçün verilsə, ikinci halda şəxsə istiqamətlənmiş məzmun öyrənmənin təhsil məhsulu kimi çıxış edir və fəaliyyətin təşkilini tənzimləyir. Deməli, müəyyən mənada qəbul etmək olar ki, təhsilin məzmunu öyrənmənin fəaliyyətinin məzmunu kimi çıxış edir, onun atributuna çevrilir və nəticədə bacarıqların formalaşmasına şərait yaradır.

Təhsilin məzmununun belə iki bir-birinin əksi olan mənada başa düşülməsinə münasibətini ifadə edərək akad. A.O.Mehrabov yazır: “Əgər təlim prosesi təhsilin məzmununa daxil edilmirsə, təhsilin məzmunu uşaqlara müəllim tərəfindən verilən özgəninkiləşdirilmiş material kimi qəbul edilir. Əgər təlim prosesi məzmununa daxil edilsə, onda təlimin fəaliyyətlə bağlı məzmununa daha geniş mənada baxmaq lazımdır. Fəaliyyətin təhsilin məzmununda olan rolundan didaktik sistemin bütün səviyyələri, yəni təlimin məzmunu və məqsədindən tutmuş, öyrənlərin onun nəticələri əsasında özünüdərk və özünüqiymətləndirməsinədək olan proseslər qidalanır.” Fəaliyyətin psixoloji nəzəriyyəsində (A.N.Leontyevin elmi məktəbinin nümayəndələri tərəfindən interpretasiya olunan psixoloji yanaşma) fəaliyyət şəxsin fəaliyyətinə reduksiya (mürəkkəb bir prosesin sadə prosesə keçməsi və keçirilməsi)

olunur, onun atributu kimi izah edilir, yəni subyektin keyfiyyət göstəricisi kimi qəbul olunur. Bu nöqteyi-nəzərdən təhsilə bir-birini əvəz edən fəaliyyətlər sistemi kimi baxılır və bu halda fəaliyyətin subyekt, proses, fənn, vasitə, nəticə kimi komponentləri bir-birindən ayrılır, yəni fəaliyyətin özü tərkib hissələrinə ayrılır, proses məqsədin qoyulması ilə başlayır. Qoyulmuş məsələnin dəqiqləşdirilməsi aparılır, plan hazırlanır, qurğular, sxemlər seçilir, bundan sonra öyrənən müvafiq üsul və yanaşmalar seçərək əməliyyatları yerinə yetirir, işin gedişini və aralıq nəticələri qoyulmuş məqsədlə müqayisə edərək gələcək fəaliyyətdə müəyyən düzəlişlər aparır.

Məlum olduğu kimi, ümumtəhsilin məzmun standartlarının strukturunda “Ümumtəhsilin təhsil standartlarının məcburi minimumunun məzmunu” və “Məzunların hazırlıq səviyyəsinə qoyulan tələblər” kimi iki səviyyənin qoyuluşu durur. Təhsil standartlarının komponentləri olan “minimum” və “tələblər” bir-biri ilə əlaqədardır. Bu əlaqə biliyin qazanılması prosesinin paradigmasında – “minimum” məktəbin təhsil alanına verəcəyi biliklər sisteminin səviyyəsini, “tələblər” isə təhsil alanın mənim-sədiyi, qəbul etdiyi biliklər sistemi əsasında formalaşan bacarıqların səviyyəsini müəyyənləşdirir. Standartın komponentləri arasındakı belə münasibətlər klassik, “ötürücü” xarakter daşıyan pedaqogikanın, yəni bilikləri “məktəb verir”, təhsil alan isə “qəbul edir” kimi əsas prinsipləri üzərində qurulmuş olduqda arzuolunan nəticə alınmır. Yəni insanın bir fərd kimi xüsusiyyətlərini, onun inkişaf dinamikasını nəzərə almadan hərəkət etmək təhsilin son nəticəsi kimi qarşıya qoyulmuş məqsədi təmin edə bilmir, yəni məktəb yaradıcı şəxsi, həqiqi vətəndaşı tərbiyə etmək əvəzinə, tənbəli, müftəxoru və tüfeylini tərbiyə edir. Şəxsə, təhsilalanına istiqamətlənmiş təhsilin paradigmasında “minimum” və “tələblər” arasındakı münasibətlər başqa xarakter daşıyır, fəaliyyət məhsuldar əsasda inkişaf edir. Belə münasibət şəxsi keyfiyyətlərin inkişafını, hadisələrə yaradıcı yanaşmanı, öyrənilən sahədə təhsilin son məhsulu olan müvafiq bacarıqların formalaşmasını təmin edir.

Təhsilin məzmunu ilə fəaliyyət arasındakı münasibətlərin həlli birinci növbədə tədris-təlim prosesində idraki, informasiya-kommunikasiya və reflektiv (qeyri-iradi) fəaliyyətlərin inkişafına imkan yaradan yeni təhsil şəraitinin, ən başlıcası nəticəyönümlü təhsil standartlarının hazırlanmasını təmin edir.

Təhsilin yeni məzmununa keçidi təkamül-axtarış və informasiyalı olmaqla iki qrupa (mərhələyə) ayırmaq olar. Birinci qrupda çoxlu sayda məktəblərdə hazırda da saxlanılan və ayrı-ayrı fənlərin dərinədən öyrənilməsinə imkan verən sinif-dərs sisteminin tələblərinə müvafiq fəaliyyətin qurulması əsas tələb kimi götürülür. İkinci qrupda isə şəxsə istiqamətlənmiş, fəaliyyət yönümlü, kamil insanın, rəqabətə davamlı şəxsiyyətin formalaşdırılması üçün nəticəyönümlü təhsilin qurulmasını, yeni yanaşmaların, interaktiv təlim üsullarının tətbiqi əsas tələb kimi qəbul edilir. Araşdırmalar təsdiq edir ki, təhsilin məzmununun müəyyənləşdirilməsi məqsəd əsasında aparılmalıdır. Ümumiyyətlə, təhsildə məqsədin üstünlüyü bir prinsip kimi həmişə gözlənilməlidir. Bu prinsip təhsil standartlarında dəyişikliklərin elə ardıcılıqla aparılmasını tələb edir ki, tədris planı, tədris prosesinə qoyulan minimum tələblərin həcmi, bilik səviyyəsi və təhsil şəraiti, eyni zamanda təşkilati və idarəetmə məqsədin dəyişdirilməsinin nəticəsi kimi çıxış etsin.

Təhsildə təhsilalanın maraqlarının üstünlüyü saxlanılmalıdır. Belə ki, təhsilin məzmununun müəyyənləşdirilməsində cəmiyyətin və dövlətin maraqları ilə bərabər, təhsil sahəsindəki istənilən proqramlara şəxsin özünü dərk etməsinə, özünü ifadə etməsinə, öz müqəddəratını təyin etməsinə imkan verən elementlərin daxil edilməsinə üstünlüyün verilməsi mühüm tələbdir və təhsilin məzmununda mədəniyyətyönümlü məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır, yekun nəticələr tamamilə və dəqiq müəyyən olunmalıdır. Vacibdir ki, təhsilin məzmununun müəyyənləşdirilməsində sosial-mədəni mühitdə həyat fəaliyyəti ilə bağlı təcrübəyə istinad olunsun, şagirdin fəaliyyəti onun şəxsi təhsilinin subyekt kimi qəbul edilsin, şəxsiyyətin strukturunun tamlığı, onun idrak prosesinin, emosional-iradi, mənəvi-əxlaqi sferasının xüsusiyyətləri nəzərə alınsın.

Öyrənin və onu əhatə edən mühitin iştirak etdiyi təhsil prosesinin təhlili göstərir ki, təhsilin məzmununu daxili və xarici olmaqla iki komponentə ayırmaq olar. Təhsilin məzmununun xarici komponenti şəxsiyyətin inkişafını təmin edən təlim mühiti ilə xarakterizə olunur. Təhsilin məzmununun xarici komponenti iki tərkib hissədə – real həqiqətlər və ona dair biliklər sistemindən ibarət olan “təhsil sahəsi” anlayışında cəmlənir. Ona görə də xarici təhsil sahəsi qarşılıqlı təsirdə olan iki – real dünya və tədris olunan kursların məzmununu özündə cəmləşdirən tərkib hissələrdən ibarətdir. Təhsilin məzmununun daxili komponenti təhsil alan şəxsin ayrılmaz cəhətidir. Ona görə də təhsilin daxili məzmunu təhsil alanın təhsil ehtiyaclarının ödənilməsi ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Məzmunun xarici və daxili komponentlərə bölünməsi ilə bağlı konsepsiyanın qəbul olunması, hər iki yanaşmanın fəaliyyətə inteqrasiya olunduğunu göstərir. Onlardan birincisi tədris prosesini fərdiləşdirməyi, yəni təlim-tərbiyə prosesinin, təhsilalanların psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qurmağı nəzərdə tutursa, ikinci ümummədəni fəaliyyət prosesində təhsil alan şəxsin özünün fərdiləşdirilməsini nəzərdə tutur. Belə yanaşma, yəni təhsil alanın reallığın əsas xüsusiyyətlərini mənimsəyərək özünün daxili inkişafına və oradan da mədəni-tarixi nailiyyətlərin mənimsənilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyəti, təhsilin məzmunu ilə bağlı fəaliyyətlərin əsasını müəyyən edir.

Problemlər içərisində evristik təhsil fəaliyyəti (zəkali fəaliyyətin mühüm elementi) ilə bağlı məsələlər xüsusi yer tutur. Evristik (nəzəri tədqiqatın məntiqi və metodik üsulları sistemi kimi qəbul olunan rakursda) təhsil fəaliyyətinin əsas məqsədi təhsil alanın özünün şəxsi təhsilinin bütün elementlərinin, yəni məqsədin mənasını, məzmununu, təlimin optimal forma və metodlarının seçilməsini, təhsil sahələrinin mənimsənilməsi ilə bağlı şəxsi fəaliyyət trayektoriyasının qabaqcadan layihələndirilməsində iştirakının təmin olunmasıdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ümumtəhsil məktəblərində “yaradıcılıq fəaliyyəti”, “evristik fəaliyyət” anlayışlarından istifadə edərək evristik təlimin əsas parametrlərini müəyyənləşdirmək olar. Evristik fəaliyyət yaradıcılıq fəaliyyətindən başqa metodoloji və koqnitiv fəaliyyətləri də özündə birləşdirir. Evristik təhsil fəaliyyətində eyni zamanda evristik və reproduktiv komponentlər iştirak edir. Öyrənin bu halda əsas vəzifəsi tədris prosesinin tamlığının təmin olunmasında bu məsələlərin nəzərə alınmasıdır. Evristik fəaliyyətin əsas məqsədi təhsil alanın, tədris prosesində

qarşıya çıxan problemlərin səmərəli həlli üçün əvvəllər onun fəaliyyətində dəqiq müəyyən edilməmiş məqsədlərin yenidən formalaşdırılmasıdır.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, öyrənin imkanlarının, fərdi xüsusiyyətlərinin dəyərləndirilməsinə dayanaraq təhsilin məzmununun layihələndirilməsi və strukturlaşdırılmasının müxtəlif üsullarını aşağıdakı kimi sistemləşdirmək məqsədəmüvafiqdir:

- **tədris materialının məzmununun xətti qurulması.** Belə strukturda tədris materialının məzmunu ardıcıl və fasiləsiz olaraq verilir.

- **tədris materialının məzmununun konsentrik sistem üzrə qurulması.** Belə strukturda eyni bir məsələ bir neçə dəfə araşdırılır, təkrarlanır. Təkrar zamanı məzmun genişləndirilir, yeni informasiyalarla zənginləşdirilir və yeni səviyyədə həll edilir.

- **tədris materialının məzmununun spiralvari sistem üzrə qurulması.** Bu halda öyrənən və öyrədən qoyulmuş problemə, insanın fəaliyyət sferası ilə bağlı biliklər sistemə və fəaliyyət üsullarına dair məlumatları genişləndirərək və zənginləşdirərək onlara daim qayıdır və inkişaf etdirir.

- **tədris materialının məzmununun modul sistemi üzrə qurulması.** Bu halda hər bir mövzu üzrə tədris modulunun məzmunu, bütövlükdə baxılan bölməyə (təhsil vahidinə) daxil olan mövzular üzrə müvafiq istiqamətlərdə paylanır:

– oriyentasiyalılıq (fəaliyyəti müəyyən istiqamətə yönəltmə), metodoloji istiqamət;

- məzmun – təsviri xarakterli istiqamət;
- əməliyyat – fəaliyyət xarakterli istiqamət;
- nəzarət – yoxlama xarakterli istiqamət.

Təhsilin məzmununun dəyişməsinə onun humanistləşmə, humanitarlaşma, diferensiasiya, diversifikasiya, standartlaşma, çox variantlılıq, çox səviyyəlilik, fundamentallıq, kompyuterləşmə, informatlaşma, fərdiləşmə, fasiləsizlik kimi prinsiplərə istinad etməsi əsasında inkişafı şərtləndirir, hansı ki, bu prinsiplər bəşər təcrübəsinin inkişaf səviyyəsindən, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı tələblərdən qaynaqlanır. Hər dövərdə siyasi cəmiyyətlərin öz təhsil sistemi və müvafiq kurikulumları olmuşdur, təbii ki, müxtəlif cəmiyyətlərin mövcud tələbləri və inkişaf səviyyəsi, əsasən, ona məxsus olan təhsil kurikulumlarında ifadə olunur. Təhsilimizə gətirilən müasir kurikulumlar tərbiyəyönümlülük, nəticəyönümlülük, şagirdyönümlülük, bütün şagirdlərə öz idrak potensialından istifadə etmək, şəxsi qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün əlverişli şəraitin yaradılması kimi prinsiplərə əsaslanır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müasir kurikulumların istinad etdiyi prinsiplərin yerinə yetirilməsinə yeni pedaqoji texnologiyalardan sistemli istifadə etməklə nail olmaq mümkündür (təlim prosesini konkret nəticəsi olan texnoloji-istehsalat prosesinə çevirməklə). Çünki həmin prinsiplər yeni pedaqoji texnologiyaların mahiyyət və məzmununda əks olunmuşdur.

Yeni pedaqoji texnologiyalar, ümumilikdə təlimin yeni konsepsiyası dörd əsas prinsip ətrafında cəmləşdirilə bilər:

- şagirdyönümlülük;

- *fəal, müstəqil və birgə təlim fəaliyyəti imkanlarının yaradılması;*
- *təlimin integrativliyi;*
- *təlimin məzmun və nəticələrinin təlim alanların məktəbdən sonrakı həyat fəaliyyəti və cəmiyyətlə əlaqəli olması.*

Yeni pedaqoji texnologiyaların mahiyyət və məzmunu ilə yaxından tanışlıq, məktəb praktikasında müxtəlif təlim texnologiyalarının tətbiqi nəticələrinin araşdırılması deməyə əsas verir ki, onların ənənəvi təlim texnologiyalarından əsas üstünlükləri bunlardır: gözlənilən nəticələrin əsasən alınması; şəxsiyyətyönümlülük (şagirdyönümlülük); inkişafetdiricilik. Təhsil texnologiyaları sahəsində tədqiqatları təhlil etməklə yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqində gözlənilən nəticələrin alınması aşağıdakılarla şərtlənir:

1. Təlim prosesində didaktik vahidlərdən böyüdülmüş şəkildə istifadə edilməsi;
2. Təlim prosesi və onun nəticələrinin düzgün planlaşdırılması (layihələndirilməsi);
3. Təhsil prosesinin emosionallaşdırılması;
4. Təhsilin diferensiallaşdırılması;
5. Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (kompyuter, audio-vizual texnika və s.) istifadənin genişləndirilməsi.

Şəxsiyyətyönümlülük və təlim prosesində şagirdin inkişaf etdirilməsi yeni təlim texnologiyalarının mahiyyət və quruluşundan doğur. Müasir təfəkkürlü pedaqoqlar hesab edirlər ki, təlimin şəxsiyyətyönümlü olması üçün o (təlim), şəxsiyyətin (şagirdin) aşağıdakı keyfiyyətlərinə yönəldilməlidir: a) öyrənilən sahə (fənn) üzrə şəxsiyyətin mövcud bilik və bacarıq səviyyəsi, ümumi inkişaf səviyyəsi və mədəniyyəti (indiyədək həmin sahə üzrə əldə edilən təcrübə); b) şəxsiyyətin psixi xüsusiyyətləri (yaddaşı, təfəkkürü, qavrama qabiliyyəti, öz emosiyalarını idarəetmə bacarığı və s.); c) xarakterindəki xüsusiyyətlər, temperamenti .

Anlamaq çətin deyildir ki, şəxsiyyətyönümlü təlim mahiyyətcə diferensial və integrativ xarakterdə olmalıdır. Belə təlim növlərinin həyata keçirilməsi, həmçinin təlim alanların intellektual inkişaf səviyyəsinin nəzərə alınmasını tələb edir. Pedaqoq-psixoloq N.D.Levitov uşaqların intellektual inkişaf səviyyəsini aşağıdakı meyarlarla ölçməyi təklif edir:

- müstəqil düşünmə qabiliyyəti;
- tədris materialının qavranılması sürəti və möhkəmliyi;
- qeyri-standart məsələni (problemi) həll etdikdə əqli yönəlmənin sürəti (hazırcavablıq);
- öyrənilən hadisələrin mahiyyətinə dərinlən nüfuzetmə (mühüm olanları qeyri-mühümlərdən fərqləndirmək) bacarığı;

- əsaslandırılmamış mühakimələrə meyilli olmamaq, tənqidi təfəkkürlü olmaq. f

İnkişafetdirici xarakterli texnologiyalarda hər şeydən öncə biliklərin müstəqil olaraq qazanılması nəzərdə tutulur. Yalnız bu halda şagirdlərin qabiliyyətləri inkişaf edir, humanist meylləri və sferası formalaşa bilər.

Müasir məktəb praktikasında daha geniş tətbiq olunan yeni, şəxsiyyətyönümlü – inkişafetdirici təlim texnologiyaları sırasında aşağıdakılar da vardır:

1. Əməkdaşlıqla təlim (və ya kollektiv təlim) texnologiyası;
2. Layihələr metodu ilə təlim texnologiyası;
3. Modullarla təlim texnologiyası;
4. Müxtəlif səviyyəli təlim texnologiyası;
5. Biliklərin tam mənimsənilməsi texnologiyası.

Şəxsiyyətyönümlü – inkişafetdirici təlim texnologiyalarından səriştəli istifadə imkan verir ki, şagirdin şəxsiyyəti formalaşsın. Sözügedən texnologiyalar imkan yaradır ki, şagirdlər fərd, təbiət və cəmiyyətlə bağlı müvafiq biliklərə malik olsun, həmin biliklərdən istifadə etməyi bacarsın, malik olduğu biliklərdən istifadə etmək istəsin, buna maraq göstərsin.

10.3. Tədris planı

Tədris prosesinin məzmunu tədris planı, fənlər üzrə tədris proqramları ilə müəyyən olunur və dərs kitablarında, informasiyanı toplayıb saxlayan elektron avadanlıqlarda əks olunur. Tədris sisteminin əhatə etdiyi hər tədris müəssisəsinin özünəməxsus tədris planı olur. Müxtəlif tipli tədris müəssisələrinin qarşısında qoyulan vəzifələr başqa-başqa olduğundan onların tədris planları da müxtəlifdir.

Tədris müəssisələrinin tiplərindən və formalarından asılı olaraq tədris planları nə qədər müxtəlif olsa da, onların ümumi cəhətləri də vardır. O,

- 1) tədris ilinin, rüblərin və tətillərin müddətini;
- 2) tədris müəssisələrində öyrənilən fənlərin tam siyahısını;
- 3) təlim illəri üzrə fənlərin bölüşdürülməsini;
- 4) hər fənnin bütün təlim müddətində və hər sinifdə öyrənilməsinə ayrılan saatların miqdarını;
- 5) hər fənnin öyrənilməsinə verilən həftəlik saatların miqdarını;
- 6) praktikumların strukturunu, müddətini və s. müəyyən edir.

Tədris planında cəmiyyətin qəbul etdiyi təhsil-tərbiyə ideali, müəyyənləşdirmiş məqsədlər, təhsilin məzmununun formalaşdırılması konsepsiyası öz əksini tapır. O, təlim-tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqlarını, sanitariya-gigiyenik və təşkilati tələbləri, yaranmış ənənələri nəzərə almaqla işlənib hazırlanır.

Tədris planına daxil edilən fənlər məcburi və fakültativ (seçmə) fənlərə ayrılır. Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da tədris planları, mərkəzi təhsil orqanları tərəfindən işlənib hazırlanır və təsdiq olunur. Deyilənlərdən aydın olur ki, **bu və ya digər məktəbdə öyrədilən fənləri, onların siniflər üzrə ardıcılığını, hər fənnə verilən saatların miqdarını, təhsilin müddətini, şagirdlərin fəaliyyət növlərini əks etdirən sənədə tədris planı deyilir.**

10.4. Tədris fənni

Bəzi ədəbiyyatda yazılır ki, ümumtəhsil məktəblərində elmlərin əsasları öyrədilir. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki, ümumtəhsil məktəblərində öyrədilən elmlərin əsasları deyil, tədris fənnidir. Tədris fənni anlayışını elmin əsasları anlayışı ilə eyniləşdirmək düzgün deyil. Hər bir elmin xeyli sahələri vardır. Məsələn, bitkilərin anatomiyası və fiziologiyası, heyvanların anatomiyası və fiziologiyası, insan anatomiyası və fiziologiyası, bitkilərin sistematikasını, gigiyena, mikrobiologiya, sistologiya, genetikə və s. biologiyanın sahələridir. Tədris fənni biologiyanın sadalanan və sadalanmayan sahələrinin hamısını deyil, müvafiq tədris müəssisəsinin tələblərinə cavab verənləri əhatə edir.

Tədris fənni müvafiq elmin nəinki bütün sahələrini, hətta onun əsaslarını da hərtərəfli ehtiva etmir. Məsələn, fizika, kimya, riyaziyyat, Azərbaycan dili və digər elmlərdə elə anlayışlar var ki, elmlərin əsasları hesab edilir, lakin məktəbdə öyrənilmir.

Tədris fənninin məzmununa daxil etmək üçün elmdən götürülən anlayışlar didaktik cəhətdən işlənir bu zaman şagirdlərin imkanları da nəzərə alınır. Əks təqdirdə təlim işi xeyli çətinləşir: müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün olmur. Gənc nəsələ aşılanması zəruri olan bir çox əməli bacarıq və vərdislər, yaradıcı fəaliyyətə gərəkli olan tədqiqat xarakterli tapşırıqlar elmin əsaslarına aid olmayıb tədris fənninin tərkib hissələrindən biridir.

Anlayışların elmdəki sistemi ilə tədris fənnindəki sistemi arasında da fərq olur. Məsələn, botanikanın məktəbdə öyrənilməsi hüceyrənin öyrənilməsindən deyil, ətraf mühitin bitki örtüyünün müşahidəsindən başlayır.

Tədris fənni elmin təkcə didaktik cəhətdən işlənmiş əsaslarını, habelə müvafiq bacarıq və vərdisləri gənc nəsələ öyrətməklə kifayətlənmir. O, həm də şagirdlərin tərbiyəsinə və əqli inkişafına xidmət etməlidir. Elmlərin əsasları isə özlüyündə tərbiyə və əqli inkişafa istiqamətlənməyə də bilir.

Beləliklə, bu və ya digər elmdə mübahisə doğurmayan, isbat olunmuş biliklər (anlayışlar, qanun və qanunauyğunluqlar, qaydalar, teoremlər və s.) həmin elmin əsaslarıdır. Tədris fənni isə tədris müəssisəsində öyrənilməsi nəzərdə tutulan və müvafiq elm üzrə didaktik cəhətdən işlənən, tərbiyə və inkişaf imkanı olan zəruri biliklərin, habelə bunların mənimsənilməsinə xidmət edən bacarıq və vərdislərin sistemidir.

Bu fikirdən bir sıra əməli nəticələr çıxır. Elmin əsaslarına aid hər cür biliyi və ya anlayışı təhsilin məzmununa mexaniki şəkildə daxil etmək olmaz. Bu və ya digər anlayışın tədris fənninə daxil edilməsinin zəruriliyi lazımınca əsaslandırılmalıdır.

Anlayışın tədris prosesinə qoşulması zərurəti isbat olunduqdan sonra həmin anlayış didaktik cəhətdən işlənilməlidir. Çünki eyni anlayış müxtəlif tipli tədris müəssisələrində başqa-başqa istiqamətlərdə öyrədilə bilir. Anlayışın öyrədiləcəyi sinif, şagirdlərin imkanları da diqqət mərkəzində durmalıdır. Çünki sinifdən asılı olaraq anlayış müxtəlif səviyyələrdə öyrədilir.

Tədris fənninin məzmununa daxil edilən anlayışın mənimsənilməsinə və praktikada tətbiqinə imkan verən çalışmalar müəyyənləşdirilməlidir. Bunsuz tədris fənni tamamlanmır. Tədris fənninin məzmununa daxil edilən anlayışın tərbiyəvi imkanları aydınlaşdırılmalıdır. Tədris fənninin məzmununa daxil edilən anlayışın öyrədilməsi şagirdlərin psixoloji inkişafına kömək etməlidir. Bu mənada aşağıdakı sualın cavabı da aydın olmalıdır: tədris prosesinə daxil edilən anlayış şagirdlərdə hansı psixoloji funksiyaları hərəkətə gətirməlidir?

10.5. Tədris proqramları

Tədris planı əsasında bütün fənlər üzrə tədris proqramları tərtib olunur. Tədris proqramlarında aşağıdakılar öz əksini tapır:

- 1) fənnin öyrənilməsi vəzifələri haqqında izahat vərəqəsi, şagirdlərin bilik və bacarıqlarına verilən tələblər, təlimin tövsiyə olunan forma və metodları;
- 2) öyrənilən materialın tematik məzmunu;

3) fənnin ayrı-ayrı mövzularının öyrənilməsinə müəllimin sərf edəcəyi saatların təxmini miqdarı;

4) dünyagörüşünün əsas elementlərinin siyahısı;

5) fənlərarası və kurslararası əlaqələri yaratmaq üçün göstərişlər;

6) tədris avadanlığının və əyani vəsaitlərin siyahısı;

7) tövsiyə edilən ədəbiyyat.

Təhsildə diferensiya proseslərinin dərinləşməsi ilə əlaqədar olaraq tədris proqramlarının müxtəlif variantları (alternativ variantları) işlənib hazırlanır. Hər hansı bir tədris müəssisəsində şagirdlərin maraq və imkanlarına uyğun olaraq bir fənn üzrə bir neçə variantda proqram tətbiq edilməsi təklif olunur. Diferensial proqramlardan istifadə etmək, fənni dərindən və ya əksinə, öyrənəcək siniflər yaratmaq haqqında qərarı məktəb şuraları verir.

Təbiət və cəmiyyət hadisələrindəki qarşılıqlı əlaqəyə və elmlər arasındakı inteqrasiyaya uyğun olaraq fənlərarası və fəndaxili əlaqələr də tədris proqramında nəzərdə tutulur.

Deməli, tədris planına əsasən fənnin hissələrini və ya bölmələrini, mövzularını, mövzulara aid məsələləri göstərən, fənn üçün ayrılmış saatları mövzular arasında bölüşdürən və izahat vərəqinə malik olan sənədə tədris proqramı deyilir.

Tədris planları və proqramları məsələsi müxtəlif ölkələrdə başqa-başqa həll olunur. Məsələn, ABŞ-da eyni tipli məktəblər üçün ölkə miqyasında tədris planı və ya tədris proqramları yoxdur. Tədris planı və tədris proqramlarını ştatlar tərtib edirlər. Orada hətta tək-tək məktəblər lazım olan sənədləri özləri hazırlayırlar və tətbiq edirlər.

10.6. Dərslik, iş dəftəri və müəllim üçün metodik vəsait komplekti

Dərsliyi füsunkar şagirdlərinin “dünyaya açılan pəncərəsi” adlandırırlar. Bu obrazlı deyim olsa da, uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında dərsliyin əhəmiyyətini dəqiq səciyələndirir. Zamanın filosofları və sosioloqları, psixoloqları və pedaqoqları da dərsliyin həmişə bu ölçülərlə mənalandırıblar. Dərslik şagird üçün yazılır. Lakin məktəb təcrübəsində bərqərar olmuş ənənələr axarında ondan həm şagird, həm də müəllim istifadə edir. Şagird üçün dərslik bilik mənbəyidir. Müəllim isə dərsliyə yüksək təhsilli mütəxəssis kimi müraciət edir, əslində o, dərslikdə verilmiş materialları daha dərindən və ətraflı bilir, ancaq onları özünüküləşdirir, dərslikdən dərsin “müəllim ssenarisini” yazmaq üçün istifadə edir. Şagirddən fərqli olaraq, dərslik müəllim üçün metodik vəsaitdir (və ya rəhbərlikdir). O, dərsdə şagirdlərin təhsili, inkişafı və tərbiyəsi kimi köklü məsələləri həll edərkən dərsliyə əsaslanır, dərs üçün zəruri materialı axtaranda, seçəndə və işləyəndə dərslikdən, obrazlı desək, yanar mayak kimi istifadə edir (prof. Ə. Əlizadə). Bu zaman, o, proqramın tələblərini, ilk növbədə, öyrədiləcək əsas anlayışların, bacarıq və vərdişlərin həcmi zəruri surətdə nəzərə alır. Bəzi

müəlliflər(İ.M.Qritevski, S.E.Qritsevs kaya və b.) müəllimin dərsliyi aşağıdakı kimi təhlil etməsini məsləhət görürlər:

-Dərsləkdə nə verilmişdir ?

-Necə verilmişdir?

-Bu nə üçün verilmişdir ?

-Nə üçün məhz belə verilmişdir

-Dərsliyin bu materiallarının hansından bilavasitə istifadə etmək zəruridir?

-Hansı materiallardan dəyişilmiş şəkildə istifadə olunmalıdır?

-Dərsləkdə verilmiş material kafidirmi, yoxsa dərsliyə nəyi isə əlavə etmək, nəyi isə dəyişmək və ya dərsləkdən kənara çıxmaq lazımdır, əgər lazımdırsa, hansı ölçüdə lazımdır ?

Müəllim dərsləlik materiallarını təhlil edəndə onun fəaliyyətində iki cəhət bir-biri ilə üzvi şəkildə qovuşur: o, bir tərəfdən, müəlliflərin termini ilə desək, dərsləlik materiallarını "özü üçün", digər tərəfdən, "şagirdlər üçün tərcümə edir".

Dərsləlik təhsil sistemində məzmun və funksiyasına görə əhəmiyyətli resurslardan biridir. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında dərsləliklər mühüm rol oynayır. Şagirdlərin tərəkürünü inkişaf etdirmək, əqli fəaliyyətinin əsas üsullarını formalaşdırmaq üçün dərsləliklər ən etibarlı vəsait kimi dəyərləndirilir. Buna görə də təhsil islahatları çərçivəsində həmişə dərsləliklərin yaradılmasına xüsusi müstəvidə yanaşılmış, hökumət səviyyəsində dərsləlik siyasəti hazırlanaraq tətbiq olunmuşdur. Dərsləlik siyasətinin məqsədi məktəbliləri standartlara uyğun bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndirmək, Vətəninə, xalqına, onun adət-ənənələrinə bələd olan, milli və ümumbəşəri dəyərlər zəminində formalaşan, fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam, müstəqil həyata hazır və demokratik düşüncəli vətəndaşlar kimi yetişdirməkdir .

Dərsləlik konkret fənn üzrə tədris planı və proqram əsasında nəzəri və praktik biliklərin əsaslarının sistemli və anlaşıqlı şəkildə izah olunduğu əsas vəsaitdir. Konqnitiv (idraki) təhsilin əsas resurslarından hesab edilən dərsləliklər ən zəruri informasiyaları, tapşırıq və çalışmaları əks etdirməklə istiqamətləndirici, yönəldici, düşündürücü funksiyaları daşıyır. Dərsləliklərdə artıq informasiya yükünün olması nöqsanlı hal kimi qəbul edilir və bu, onun keyfiyyətinə xələl gətirir.

Dövlət təhsil standartlarını özündə əks etdirən fənn kurikulumlarına uyğunluq dərsləliklərin əsas keyfiyyətlərindən biridir. Əslində, bu, dərsləliklərin təhsil standartlarında ifadə edilmiş bilik və fəaliyyətlərin reallaşdırılmasına xidmət etməsinin ifadəsidir. Başqa sözlə, standartlardan kənara çıxma hallarına yol verilməməsi vacib tələb kimi qarşıya qoyulur.

Dərsləlik fəal təlim prosesində bir komponent kimi şagirdi idraki fəallığa sövq etməli, onu tədqiqatçılığa və yaradıcılığa istiqamətləndirməlidir. Belə olan halda dərsliyin bilik vermək, məlumatlandırmaq kimi keçmiş ənənəyə söykənən funksiyası arxa plana keçir.

Hazırda şagirdləri fəaliyyətə sövq etməklə tətbiqi xarakter daşması dərsləliklərin əsas keyfiyyətlərindən hesab edilir, onlarda bacarıqları formalaşdırma bilmək imkanının olması mühüm cəhət kimi dəyərləndirilir. Bunun üçün kifayət qədər müxtəlif növ çalışma və tapşırıqlardan istifadə edilməsi tələb olunur.

İntegrativ bacarıqların inkişafına imkan yaratmaq, onu şəxsiyyətin ümumi keyfiyyətinə çevirmək dərslərlərin xarakterik cəhətlərindən biri hesab edilməlidir. Bundan əlavə, şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşdırılması da diqqət mərkəzində saxlanılmalı, ətraf aləmin obyektiv reallıqları ilə qəbul edilməsi üçün zəruri təlim materiallarından istifadə olunmasına üstünlük verilməlidir.

Təhsil Sektorunun inkişafı layihəsi üzrə milli koodinator İ.İsgəndərov haqlı olaraq vurğulayır ki, dərslərləri kurikulumların tələblərinə uyğun səviyyədə hazırlamaq üçün bir sıra mühüm pedaqoji prinsiplərin gözlənilməsi zəruri hesab edilir. Bunların sırasında aşağıdakılar vardır.

1. **Düzgünlük.** Bu prinsip dərsləri qeyri-ciddi faktorlardan uzaqlaşdırır, inandırıcı, stimullaşdırıcı mənbəyə çevirir. Şagirdlər dərslərə etibarlı tədris vəsaiti kimi yanaşırlar. Dərslərin bu prinsipə uyğun hazırlanması üçün aşağıdakı tələblərin nəzərə alınması vacib bilinir:

- təlim standartlarına uyğunluq;
- faktorların dəqiqliyi;
- orfoqrafiya, durğu işarələri, qrammatik qaydaların gözlənilməsi;
- mübahisəli faktorların olmaması.

2. **Əyanilik.** Dərslərləri baxımlı etmək, onu şagirdin ən yaxın müsahibinə, eləcə də stimullaşdırıcı vasitəyə çevirmək üçün əyaniliyə mühüm didaktik prinsip kimi müraciət olunur. Aşağıdakıların dərslərlərdə əks olunması təmin edildikdə bu prinsip tam reallaşdırılır:

- şəkillər, fotolar;
- illüstrasiyalar;
- sxemlər;
- cədvəllər;
- xəritələr;
- qrafiklər.

Əyaniliyi təmin etmək üçün yuxarıda sadalanan bütün vasitələrin eyni bir dərslərə daxil edilməsi tələb olunmur. Dərslərlər hazırlanarkən onların özünəməxsus cəhətləri, aid olduğu fənnin xüsusiyyətləri əsas götürülür, zəruri hesab edilən müvafiq əyani vasitələr seçilir.

3. **Müasirlik.** Dərslərin ən mühüm atributlarından biri onun yeniliyi, müasirliyidir. Dövrün, zamanın tələb və ehtiyaclarını özündə əks etdirməsi, şagirdlərdə yenilik əhval-ruhiyyəsi yarada bilməsidir. Buna aşağıdakı tələblər gözlənilməklə nail olmaq mümkündür:

- sosial-iqtisadi sahələrdəki nailiyyətlərin nəzərə alınması;
- elmin özündəki inkişafın nəzərə alınması;
- təlim materiallarının müasir dünyagörüşü formalaşdırmasına istiqamətlənməsi.

Dərsləyin müasir olması üçün fakt və hadisələrin inkişafı ilə bağlı olması, onu əks etdirməsi əsas şərtlərdən biridir. Bununla yanaşı, yeni texnologiyalara istinad olunması, onların dərsləyin məzmununa gətirilməsi də müasirliyin əlamətlərindən sayılır.

4. Tamlıq. Tədris vasitələrindən biri kimi dərsləyin bütövlüyü, tamlığı onun məzmununda aşağıdakı müəyyən komponentlərin olmasını tələb edir:

- nəzəri materiallar;
- praktik materiallar;
- təsviri materiallar;
- qiymətləndirmə materialları.

Nəzərdə tutulan bu materialların hər biri mühüm didaktik əhəmiyyət daşıyır. Şagirdlərin təlim fəaliyyətinə cəlb olunması, öyrənmə prosesinin təşkili və bacarıqların dəyərləndirilməsi baxımından imkanları ilə seçilir.

5. Ardıcılıq. Dərsləklərin məzmunundakı materialların sıralanmasında ardıcılıq mühüm prinsiplərdən biri kimi gözlənilir. Bu zaman ardıcılığın aşağıdakı parametrləri əsas götürülür:

- psixoloji baxımdan;
- məzmun baxımından;
- təqvim-tematik baxımdan;
- məntiqi baxımdan.

Psixoloji baxımdan ardıcılıq təlim materiallarının maraqlılıq səviyyəsinə görə düzülməsini tələb edir. Materiallar, ilk növbədə, şagirdlərin psixi proseslərlə bağlı fəaliyyətlərinin inkişafını təmin etmək üçün seçilir. Hafizə, təfəkkür və təxəyyül proseslərinin formalaşması istiqamətinə yönəldilir. Məzmun baxımından ardıcılıq təlim materiallarının sadədən mürəkkəbə doğru sıralanmasında özünü göstərir. Təqvim-tematik baxımdan ardıcılıq müvafiq təlim materiallarının düzülməsində tarixi gün və hadisələrin nəzərə alınmasını, məntiqi baxımdan ardıcılıq isə ilkin təlim materialları vasitəsi ilə növbəti təlim materiallarının mənimsənilməsi üçün zəmin yaradılmasını tələb edir.

6. Yaş səviyyəsinə uyğunluq. Dərsləklər şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun hazırlanmalıdır. Bu zaman iki əsas tələb diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır: a) dizayn; b) təlim materiallarının məzmunu, həcmi, maraqlılıığı.

7. Təlim vaxtına uyğunluq. Təlim materiallarının miqdarı və ağırlıq çəkisi müəyyənləşdirilərkən ayrılan vaxt nəzərə alınır. Bu zaman nəzəri və praktik materialların balansının gözlənilməsi, standartların reallaşdırılmasına yönəldilməsi zəruri hesab edilir. Şagirdlərin təlim marağının gücləndirilməsi üçün motivasiya imkanları genişləndirilir.

8. Oxunaqlıq. Oxunaqlığın nəzərə alınması üçün ilkin olaraq, məzmun materiallarının maraqlı olması vacib hesab edilir. Belə materiallar şagirdlərin diqqətinə səbəb olur, onları öyrənməyə təhrik edir. Təlim materiallarının

lakonikliyi, aydın üslubda, sadə dildə olması öyrənmə fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır.

9. İnküzivlik. Bu prinsip əsasında yazılmış dərslik özünün əhatəliliyinə görə seçilməlidir. Təlim prosesində yalnız bir səviyyəni deyil, müxtəlif səviyyələri ehtiva etməlidir. Həm istedadlı, həm də müəyyən səbəblərdən geridə qalan, sağlamlığı məhdud olan və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların, şagirdlərin təlim maraqlarını ödəyə bilməlidir. Bunun üçün təlim materiallarının seçilməsinə və dərsliyə daxil edilməsinə diferensial yanaşılmalı, hər bir sinifdə şagirdlərin inkişaf səviyyələri nəzərə alınmalıdır.

10. Fəal təlim üçün şəraitin yaradılması. Fəal təlim müasir təhsil prosesinin əsas atributlarından hesab edilir. Onun qurulmasında bir çox amillərlə yanaşı, dərslik də həlledici rol oynayır. Nəticəyönlü kurikulumlar məhz belə dərsliklərin hazırlanmasını tələb edir. Ona görə də dərsliklər formalaşdırılarkən fəal təlim üçün şəraitin yaradılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Təlim materialları fəal təlim prosesinin məntiqinə uyğunlaşdırılmalıdır. Təlim marağının formalaşdırılması, problemin qoyuluşu, həll edilməsi, təqdim olunma və qiymətləndirmə dərsliyin texnoloji (metodik) sisteminin əsasını təşkil edir.

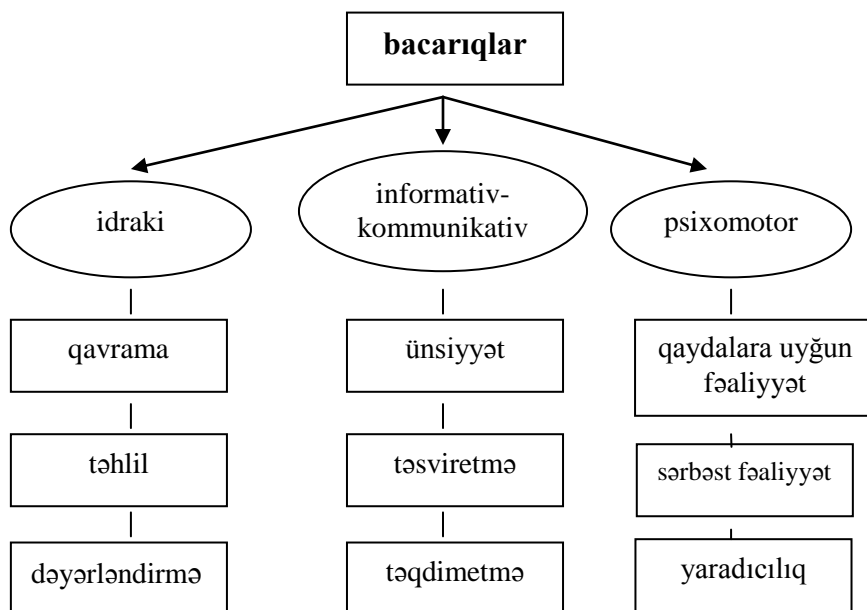
11. Gigiyenik tələblərə uyğunluq. Dərsliklər həm də gigiyenik tələblərə cavab verməli, ona uyğun hazırlanmalıdır. Bu zaman Azərbaycan Hökuməti ilə razılaşdırılmış “Ümumtəhsil sistemində dərslik siyasəti” və Təhsil Nazirliyinin qəbul etdiyi “Dərsliklərin texniki və gigiyenik standartları” adlı normativ sənədlərə istinad olunmalıdır.

Dərsliklərin hazırlanmasında mənbələrin göstərilməsi, təlim materiallarında kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə imkanlarının nəzərə alınması məsələləri də mühüm prinsiplər kimi dəyərləndirilməli, onların da nəzərə alınması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

İdrakın inkişaf etdirilməsi və şəxsiyyətin mühüm göstəricisinə çevrilməsi müasir təhsilin mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Məktəb məkanında idrak (psixi) prosesləri konsepsiyasının əsas paradıqmaları inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim prinsipləri ilə bağlıdır. Bu iki önəmli prinsipin qovşağında isə müasir məktəb özünün ən başlıca misiyasını yerinə yetirir. Ona görə də təhsilə aid hazırlanan bütün resurslar, o cümlədən də dərsliklər bu məqsədə yönəldilməli, şəxsiyyətin inkişaf dinamikasını təmin edən, onu daim izləyə bilən bir vasitə rolunu oynamalıdır. Bunun üçün ilk növbədə, şagirdin fəaliyyət dairəsi, formalaşdırılacaq bacarıqlar konkret olaraq müəyyənləşdirilməli, dərsliklərin məzmununda olan materiallar bilavasitə onların hərəkət mexanizminə çevrilməlidir.

Psixoloq və pedaqoqların fikrinə görə, fəaliyyətlər üç istiqamətdə qruplaşdırılır: idraki, informativ-kommunikativ, psixomotor. Bu fəaliyyətlərə uyğun da bacarıqların olduğu göstərilir. Şagird şəxsiyyətinin inkişafı həmin bacarıqların fonunda tənzim olunur .

İnkişafı təmin edən bacarıqların sxematik təsviri

Sxemdən görüldüyü kimi, idraki, informativ-kommunikativ və psixomotor bacarıqların hər biri də əlaqəli bacarıqlar şəbəkəsindən ibarət olmaqla bütöv bir komplekt təşkil edir. Dərslilər hazırlanarkən bu cəhətlər nəzərə alınmalı, şəxsiyyətin idraki, informativ-kommunikativ və psixomotor bacarıqlarının inkişafını təmin edən materiallar o cümlədən çalışma və tapşırıqlar dərsliyə daxil edilməlidir. Bu zaman hər bir növdən olan bacarıqların özünəməxsusluğu, onun daxilində olan mərhələlərin ardıcılığı nəzərə alınmalıdır.

İş dəftərləri şagirdlər üçün nəzərdə tutulur. Onun hazırlanmasında başlıca olaraq iki mühüm tələb diqqət mərkəzində saxlanılır:

1. Dərslidəki təlim materialları ilə əlaqəlilik. Məlum olduğu kimi, dərslik məzmununda öyrənilməsi nəzərdə tutulan anlayışlara, qaydalara, qanunauyğunluqlara, təsnifatlara və sairə aid məlumatları, ən zəruri çalışma və tapşırıqları əhatə edir. İş dəftərində həmin materiallara aid müxtəlif suallar, çalışma və tapşırıqlar sistemi verilir. Həmin materiallarda dərsliklərdəki şərhlərin nümunələrlə əsaslandırılması, yaxud qrafiklər, cədvəllər, şəkil və illüstrasiya materialları üzərində fəaliyyətlərin təşkil olunması nəzərdə tutulur.

2. Şagirdlərin praktik fəaliyyətinin təmin olunması. İş dəftərində dərslidəki məlumatları anlamaq, təhlil və tətbiq etmək, dəyərləndirmək üçün praktik materiallar verilir. Əsasən aşağıdakı tiptən olan praktik materiallara üstün yer ayrılması məqsədmüvafiq hesab edilir:

- çalışma və tapşırıqlar;
- istiqamətləndirici suallar;
- ev tapşırıqları.

Yuxarıda sadalanan praktik materiallar dərslidə özünə yer alan təlim materiallarına uyğun tərtib olunmaqla yanaşı, həm də şagirdlərin psixologiyasına uyğun qurulur. Onların meyil və maraqları, ən başlıcası, tələbatları nəzərə alınır.

Məlum olduğu kimi, dərslıklərdə biliklərin mənimsədilməsi, müvafiq anlayışların formalaşdırılması və tətbiqolunma mənimsəmənin məntiqində başlıca mərhələlər hesab edilir. Bu təlim prosesinin informasiya ilə başlayan və qavrama mərhələsində tamamlanan məntiqindən irəli gəlir.

Dərslikləri tamamlayan iş dəftərlərindəki çalışma və tapşırıqlar müvafiq anlayışların mənimsənilməsinə xidmət göstərməklə yanaşı, həm də şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün, yaradıcı təfəkkürün, eləcə də dəyərlərin (səriştələrin) formalaşmasına imkan yaradır. Bu iş dəftərində işləməklə şagirdlər həm sinif şəraitində, həm də evdə müstəqil olaraq fəaliyyət göstərə, qazandıqları bacarıqları inkişaf etdirə, daha da möhkəmləndirə bilirlər.

Dərsliklərdə əks olunan sistemin reallaşdırılması müəyyən olunmuş strategiyalardan çox asılıdır. Adətən, müəllimlər bu strategiyalara əsasən fəaliyyət göstəriirlər. Ona görə də uzun illər yaradılmış məzmun üzrə məqsədyönlü iş qurmaq üçün müəllimlərə müvafiq metodik istiqamətin verilməsi zəruri hesab olunaraq müxtəlif mənbələr hazırlanmışdır. Həmin mənbələrin yaradılmasında pedaqoji, psixoloji, fizioloji araşdırmalara istinad olunmuşdur.

Dərslük komplektinin hazırlanmasında təlim nəticələrinə nail olunması üçün potensial imkanların yaradılması xüsusi strateji xətt kimi nəzərdə tutulur. Bunun üçün ilk növbədə, ayrıca müəllim üçün metodik vəsait hazırlanaraq istifadəyə verilir .

Metodik vəsaitin hazırlanması zamanı başlıca olaraq aşağıdakı funksiyaların reallaşdırılması vacib tələblər kimi qarşıya qoyulur:

- qabaqlayıcı materialların olması;
- mövzuların tədrisi texnologiyalarının əhatə edilməsi;
- yardımçı materialların verilməsi.

Metodik vəsaitin ilk hissəsində qabaqlayıcı materiallar verilir.

Bu zaman aşağıdakıların əhatə olunması zəruri hesab edilir:

- fənn üzrə məzmun strategiyalarının reallaşma cədvəli;
- illik və gündəlik planlaşdırma nümunələri;
- inteqrasiyaya aid tövsiyələr.

Məzmun standartları mahiyyət etibarını ilə fənnin təlimi məzmununu ifadə edir. Orada minimum hədd, səviyyə öz əksini tapır. Dərslük hazırlanarkən həmin standartların onun vahidlərində-bölmə və paraqraflarda reallaşdırılmasına diqqət yetirilir. Dərslüyün pedaqoji sirlinə çevrilən bu xüsusiyyəti müəllimin diqqətinə daha qabarıq çatdırmaq üçün metodik vəsaitdə xüsusi cədvəl verilir.

Metodik vəsaitdə illik və gündəlik planların nümunələrinin verilməsi də qabaqlayıcı material kimi əhəmiyyət daşıyır, müəllimin məqsədyönlü fəaliyyətini təmin edir, onun düzgün strateji xətt üzrə irəliləyişlərə nail olmasına imkan yaradır. Metodik vəsaitə daxil edilən dərslük planı nümunəsi də müəllim və şagird fəaliyyətini daha konstruktiv və modern formada təmsil edə bilmək baxımından əhəmiyyət daşıyır. Şagirdlərdə fəallığın, həyati bacarıqların formalaşmasına imkan yarada bilməsinə və qeyri-standart məzmunla, struktura malik olmasına görə ənənəvi nümunələrdən seçilir. Mövzu, məqsəd, gözlənilən təlim nəticəsi, inteqrasiya, inklüzivlik, strategiyalar və resursların əvvəlcədən müəyyən olunması mühüm şərt kimi qarşıya qoyulur.

Kitabda inteqrasiya cədvəlinin verilməsi də vacib bilinmişdir. Bu, ilk növbədə, müəyyən olunmuş məzmun standartlarının hansı parametrlərlə və necə reallaşdırıldığını göstərir. İnteqrasiya cədvəli mövzu, fəndaxili və fənlərarası əlaqə inkanını əks etdirir. Orada hər bir mövzuya aid tədris vahidi, dərs, konkret səhifə göstərilməklə fəndaxili, uyğun fənn, ona aid standart qeyd olunmaqla fənlərarası inteqrasiya üçün potensial şərait daha qabarıq formada ifadə olunur. Tədris vahidləri, eləcə də dərsləyin ayrı-ayrı hissələri arasında olan sıx əlaqə konkret və aydın şəkildə verilir.

Mövzuların tədrisi texnologiyası müəllimlər üçün vəsaitin əsas hissəsini təşkil edir. Orada tədris vahidlərinə daxil olan hər bir paraqrafın öyrədilməsi texnologiyasının təsviri verilir. Mövzuların tədrisi texnologiyası dedikdə, görülmək üçün istiqamətləri, mərhələləri, istifadə olunacaq üsul və vasitələr, gözlənilən nəticələr başa düşülür. Bu elementlərdən uyğun gələnlərinin əlaqələndirilməsi xüsusi texnoloji kompleks əmələ gətirir və ondan dərslərin məqsəd və məzmununa uyğun olaraq istifadə edilir. Həmin texnologiyaların müəyyən olunmasında şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri, meyil və maraqları, mövcud resurslar nəzərə alınır.

Metodik vasitə müəllim və şagirdlər üçün əlavə oxu mənbələrinin siyahısı daxil edilir. Hər tədris vahidindən sonra mövzu ilə bağlı uyğun mənbələr verilir. Müəllimlər üçün metodik vəsaitlərin, problemlə bağlı son tədqiqat əsərlərinin, KİV-dən məqsədamüvafiq məqalələrin, uyğun multimedia materiallarının, internet saytlarının adı, ünvanı göstərilir. Şagirdlər üçün isə müvafiq uşaq ədəbiyyatının siyahısı, uşaq qəzet və jurnalları, internet materiallarının dəqiq koordinatları verilir.

Metodik vasitə fənlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif lüğət, cədvəl, şəkil və sairin daxil edilməsi də faydalı bilinir. Bu zaman onların didaktik əhəmiyyəti əsas götürülür, istifadə imkanları nəzərə alınır. Müəllimə yardımçı olması, onların tədqiqatçılıq fəaliyyətini düzgün məcraya istiqamətləndirə bilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır.

Müstəqillik illərində dərsləik hazırlığı sahəsindəki fəaliyyəti şərti olaraq üç mərhələyə ayırmaq olar.

1992-1998-ci illəri əhatə edən I mərhələ daha çox latın qrafikalı əlifbaya keçid, dövrün siyasi ab-havasına uyğun çətinliklər və bundan irəli gələn systemsizliyin aradan qaldırılması ilə müşayiət olunur. Bu mərhələdə respublikada siyasi-iqtisadi sabitlik formalaşdıqca ümumtəhsil məktəb dərsləiklərinin məzmunca yeniləşdirilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin ölkənin mövcud iqtisadi-maliyyə vəziyyəti nəzərə alınaraq, müstəqilliyin ilk illərində 1991-1992-ci tədris ilində 37 adda 3.154.000 nüsxə, 1992-1993-cü tədris ilində isə 43 adda 4.020.000 nüsxə dərsləik çap edilmişdi ki, bunların da əksəriyyəti Sovet dövründə hazırlanmışdı. Bununla belə, həmin illərdə hazırlanmış tarix və ədəbiyyat dərsləiklərində sovet dövründəkilərdən fərqli olaraq milli və ümumbəşəri dəyərlərə üstünlük verilir, köhnə siyasi ideologiyadan imtina edilirdi. Çünki sovet dövründə yazılan tarix dərsləiklərindən Azərbaycan və ümumtürk tarixi, eləcə də ədəbiyyatı

obyektiv işıqlandırılmır, türk-islam mədəniyyəti ilə bağlı verilən məlumatlar tarixi reallıqları düzgün əks etdirmirdi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xalqın tələbilə hakimiyyətə qayıdışı dərslük islahatı sahəsində də yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur. Belə ki, ölkədə dərslüklərlə təminatda yaranmış vəziyyəti nəzərə alan, dərslüyün məktəb üçün strateji əhəmiyyətini dərinədən bilən və yüksək qiymətləndirilən ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə Nazirlər Kabinetinin 25 avqust 1994-cü il tarixli 318 nömrəli qərarı ilə 1995-1996-cı tədris ilindən etibarən hər il ibtidai sinif dərslükləri dövlət vəsaiti hesabına çap edilib şagirdlərə pulsuz verilməyə başladı. Bu da təhsilə dövlət başçısının qayğısının bir daha bariz nümunəsi idi. 1993-1994-cü tədris ilindən ümumi təhsilin məzmununda aparılan dəyişikliklərə uyğun olaraq, milli dərslüklərin tamamilə yenidən hazırlanması işinə başlandı. Belə ki, I-XI siniflər üzrə 63 adda yeni dərslük çap edildi. Bununla paralel olaraq ibtidai siniflər üzrə dərslüklərin yeniləşdirilməsi istiqamətində də müəyyən işlər görüldü. 1994-1995-ci dərslük ilində I-XI siniflər üçün 77 adda dərslük çap edilmişdi. Lakin yeni hazırlanan bu dərslüklər əvvəlkilərə nisbətən xeyli təkmilləşdirsə də, hələ də tələblərə tam cavab vermirdi: uzun illər müştərək yaşamış sovet təsirindən təmizlənmirdi, müstəqilliyin kövrək illərinin hələ çətinliklə formalaşan və möhkəmlənən ideoloji istiqamətləri az-az görünürdü, poliqrifik keyfiyyət aşağı idi. Buna görə də, əvvəlki illərdə çap olunmuş dərslüklər istifadə edilməklə yanaşı, bu işin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində axtarışlar davam etdirilirdi.

Dərslük və dərslük vəsaitlərinin hazırlanması işində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin söylədiyi belə bir konseptual fikir, əslində bu işlərə müəyyən istiqamət verdi: “Dövlət müstəqilliyinin xalqımıza bəxş etdiyi nemətlərdən biri də odur ki, biz artıq öz təhsil sistemimizi xalqımızın, millətimizin tarixinə, mənəviyyətinə, ənənələrinə uyğun qururuq. Burada dərslüklərin dəyişilməsi, yeni dərslüklərin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir... İndi dərslük alan uşaqlar, gənclər gərək mütləq bizim yeni dərslüklər əsasında oxusunlar...”. Ulu Öndərimizin bu konseptual göstərişi əsasında yeni milli dərslüklərin yaradılması istiqamətində ciddi addımlar atılmağa başlandı.

Dərslük islahatının I mərhələsində ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üzrə dərslüklərin 90 faizi, V-XI siniflər üzrə 75 faizdən çoxu məzmunca yeniləşdirilmişdir.

Hökumətin 26 aprel 1999-cu il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartları”nın və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”nın icrası ilə başlanan II mərhələ tədris planları və proqramlarının, dərslük vəsaitləri və digər tədris – metodik ədəbiyyatların məzmunca yeniləşdirilməsi, müasir standartlara cavab verən yeni nəsil dərslüklərin hazırlanması, nəşri və ümumtəhsil məktəblərinin bu dərslüklərlə dövlət vəsaiti hesabına fasiləsiz təmin edilməsi məqsədilə geniş miqyaslı tədbirlərə başlanılması ilə səciyyəlidir.

O zaman dövlət başçısı Heydər Əliyevin tapşırığına əsasən, Nazirlər Kabinetinin 11 sentyabr 2000-ci il tarixli 180 nömrəli Sərəncamı ilə respublikanın ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün milli təhsilin tələblərinə cavab verən yeni dərslüklərin çap olunması məqsədilə 2000-ci və 2001-ci ilin dövlət büdcəsində

nəzərdə tutulmuş Ehtiyat Fondundan Təhsil Nazirliyinə 2 il müddətinə qaytarılması şərti ilə güzəştli kredit ayrıldı.

Heydər Əliyev hələ 1997-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında görüşü zamanı milli tariximizin yazılması və tədrisi sahəsində qarşıda duran vəzifələrdən danışıarkən, “İlk növbədə Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixi yazılmalıdır” tapşırığını vermişdi. Bunu həyata keçirmək məqsədilə Təhsil Nazirliyində aparıcı tarixçi alimlər və təcrübəli müəllimlərdən ibarət işçi qrupu yaradılmış, milli ideologiya və müstəqil dövlətçilik prinsiplərinə cavab verən, XIX-XX əsrlər tariximizi əhatə edən “Azərbaycan tarixi” (X və XI sinif) dərslikləri hazırlanaraq Azərbaycan və rus dillərində nəşr edildi. 2001-ci ildə VI-IX siniflər üçün “Qədim dünya tarixi”, “Orta əsrlər tarixi” və “Yeni tarix” kimi orijinal dərsliklər hazırlanaraq çap olundu. Bu dərsliklərdə ümumdünya tarixi, xüsusən türk-islam dünyası xalqlarının tarixi və mədəniyyəti müasir tələblər və milli dövlətçilik prinsipləri əsasında işıqlandırılmışdır.

Dərslik islahatının II mərhələsindəki ən mühüm yeniliklərdən biri fizika, riyaziyyat, kimya, biologiya fənləri üzrə yeni nəsil milli dərsliklərin hazırlanması və nəşri idi. 2001-ci ildə ümumtəhsil məktəblərinin V sinfi üçün “Riyaziyyat”, VIII-XI sinifləri üçün “Kimya” (təkmilləşdirilmiş) proqramları çap olundu. Həmçinin inkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsi öyrənilərək təhlil olundu və müasir tələblərə cavab verən dərsliklərin tərtibi prinsipləri müəyyənləşdirildi. Həmin prinsiplər əsasında V-XI siniflər üçün humanitar fənlər üzrə dərsliklər də yeniləşdirildi. V-XI siniflər üçün “Azərbaycan tarixi” (7 kitabda), VI-IX sinif üçün “Azərbaycan coğrafiyası” (2 kitabda), həmçinin IX, X, XI siniflər üçün “Ədəbiyyat müntəxabatı” çap edildi. Bu dərsliklərin əksəriyyəti, o cümlədən “Azərbaycan tarixi” (V-XI siniflər) və “Ümumi tarix” (VI-IX siniflər) dərslikləri rus dilinə tərcümə edildi. 2002-ci ildə ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinif proqramları, V-XI siniflər üçün “Coğrafiya”, VI-XI siniflər üçün “Biologiya”, VII-XI siniflər üçün “Fizika” və “Astronomiya”, VIII-XI siniflər üçün “Kimya” proqramları əsaslı şəkildə təkmilləşdirilərək çap olundu.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il və “Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2002-ci il tarixli fərmanları “Azərbaycan dili” və “Ədəbiyyat” dərsliklərinə yenidən baxılması zərurətini doğurdu. Çünki bu dərsliklər 1993-cü ildə tərtib edilmiş və 1999-cu ildə təkmilləşdirilmiş proqramlar əsasında yazılmışdı və təbii ki, bir sıra çatışmazlıq və nöqsanları vardı. İlk növbədə, görkəmli alimlər və qabaqcıl orta məktəb müəllimlərinin iştirakı ilə “Azərbaycan dili” və “Ədəbiyyat” proqramları (2002-ci il) və bunun əsasında yeni dərsliklərin hazırlanmasına başlanıldı. Həmin il yeni “Riyaziyyat” proqramı da hazırlandı.

Dərslik nəşrində inhisarçılığı aradan qaldırmaq və dərsliklərin çap keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2002-ci il tarixli 668 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət standartları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”na uyğun olaraq ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan bölməsi üçün 2002-ci ildə 20 adda I-IV sinif dərslisi açıq tender yolu ilə çap olunub məktəblərə pulsuz paylanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının təhsil siyasətinə uyğun olaraq 2003-cü ildən başlayaraq mərhələlərlə ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinif dərsliklərinin də dövlət vəsaiti hesabına nəşr edilməsinə başlanılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 19 mart 2004-cü il tarixli, 56 sayılı Sərəncamı ilə “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nın icrasını təmin etmək məqsədilə 2004-2005-ci tədris ilində 35 adda dərslük çap edilmiş, respublikanın I-VII sinif şagirdləri və eləcə də I-XI siniflərdə oxuyan qaçqın və məcburi köçkün uşaqları dərsliklərlə pulsuz təmin olunmuşdur. 2005-ci ildə ümumtəhsil məktəblərinin VIII-XI sinifləri üçün “İnsan və cəmiyyət” proqramı çap olunmuşdur. Həmin il V-XI siniflər üzrə seçmə fənlər də nəzərə alınmaqla proqramlar müvafiq olaraq iki variantda hazırlanmışdır ki, bu da müəllimlərin işini xeyli asanlaşdırmışdı. 2005-2006-cı tədris ilində Dövlət Proqramına uyğun olaraq ümumtəhsil məktəblərinin I-XI sinifləri üçün dövlət vəsaiti hesabına 117 adda dərslük çap olunmuşdur.

Beləliklə, “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”na müvafiq olaraq 2005-2006-cı tədris ilində ümumtəhsil məktəblərinin I-XI sinif şagirdlərinin dərsliklərlə pulsuz təminatı uğurla başa çatdırılmış, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra postsovet məkanında orta məktəb şagirdlərinin dərsliklərlə pulsuz təminatını reallaşdıran yeganə ölkə olmuşdur. 2006-2007-ci tədris ili üçün 108 adda I-XI sinif dərsliyi çap edilmişdir.

Ümumtəhsil sistemində dərslük siyasəti Təhsil Nazirliyinin, onun müvafiq strukturlarının, elmi qurumların, özəl təşkilatların və ictimai orqanların vasitəsilə həyata keçirilir. Əsas məqsəd isə məktəbliləri müasir standartlara uyğun bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnən, vətəninə, xalqına, onun adət-ənənələrinə bələd olan, milli və ümumbəşəri dəyərlər zəminində formalaşan, fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam, müstəqil həyata hazır və demokratik düşüncəli vətəndaşlar kimi yetişdirməkdir. Məhz bu baxımdan şagirdlərin yalnız dərsliklər deyil, digər əlavə vəsaitlərlə təminatı istiqamətində respublikamızda uğurlu addımlar atılmaqdadır.

Ədalət naminə söyləyək ki, Təhsil Nazirliyi bütün bu illər ərzində ümumtəhsil məktəbləri üçün proqram və dərsliklərin hazırlanması işinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm işlər görərək irəliləyişlər əldə etsə də, bununla kifayətlənməmiş, eyni zamanda paralel olaraq bu sahədə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsini öyrənmiş, təhlil etmiş, nəticədə düşünülmüş bir siyasət hazırlanmışdır. Əlbəttə, bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün kompleks tədbirlərin reallaşdırılması, müəyyən normativ sənədlərin yaradılması vacib idi ki, bu istiqamətdə də zəruri addımlar atılmışdır.

2005-ci ildə qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri də cəlb olunmaqla “Ümumi təhsil sistemində dərslük siyasəti” sənədi hazırlanaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti ilə razılaşdırıldıqdan sonra 23.01.2006-cı il tarixli, 22 nömrəli əmrlə təsdiq edildi.

“Ümumtəhsil sistemində dərslük siyasəti” sənədinin əsas müddəalarından biri ondan ibarətdir ki, dərsliklər əvvəlki kimi subyektiv mülahizələrə əsasən formal deyil, təsdiq olunmuş konkret meyarlara əsasən qiymətləndirilir. Bu

mexanizm dərslük müəllifliyi sahəsində inhisarçılığın aradan qaldırılmasına, müsabiqəyə təqdim olunan dərslüklərin seçiminin obyektiv aparılmasına imkan yaradır.

Digər mühüm məsələ yeni dərslüklərin komplekt şəklində nəşr edilməsi idi. Bunun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllim üçün vəsait (bu, komplektə daxil edilmişdir) şagirdlərin təlim marağını gücləndirir, onları axtarırlara, yeni məlumatlar əldə etməyə sövq edir, məntiqi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir, tətbiqi xarakter daşımaqla zəruri həyati bacarıqların formalaşdırılmasına zəmin yaradır, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya imkanlarını genişləndirir, fəal təlim şəraitinin yaradılmasını tələb edir, şagirdlərin fərqli idrakı imkanlarının nəzərə alınmasına şərait yaradır. Dərslük komplektlərinin müsabiqə qaydasında hazırlanması təqdirəlayiq iş formasıdır. Dünya təcrübəsində tətbiq olunan mexanizmlərin dərslük yaradıcılığı sahəsində fəaliyyətin əsasına qoyulması uğurlu nəticələri şərtləndirən amillərdən hesab edilməlidir. İnanmaq olar ki, yeni kurikulumlar əsasında yazılan, müəyyən edilmiş məzmun standartlarının reallaşdırılmasını ehtiva edən ilk təcrübələr getdikcə cilalanacaq və zənginləşəcək, ümumi iş daha dəyərli fayda gətirəcəkdir.

Suallar və tapşırıqlar

1. Təhsil sahəsində dövlət standartları nədir?
2. “Kurikulum” anlayışı ilə bağlı şərh verin.
3. Fənn kurikulumlarının səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə nə bilirsiniz?
4. Fənn kurikulumlarının məzmun standartları və altstandartları anlayışlarını səciyyələndirin.
5. B.Blumun və K.Murun taksonomiyaları ilə bağlı şərh verin.
6. “Təhsilin məzmunu” dedikdə nə başa düşülür?
7. Təhsilin məzmununu şərtləndirən sistemləri səciyyələndirin.
8. Tədris planının ümumi cəhətləri hansılardır?
9. Tədris anlayışını səciyyələndirin.
10. Tədris proqramı anlayışı ilə bağlı şərh verin.
11. Dərslüklərin tərtibində hansı pedaqoji prinsiplər gözlənilir?
12. İş dəftəri nədir?
13. Metodik vəsaitin əsas xüsusiyyətləri barədə nə deyə bilərsiniz?
14. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi konsepsiyasının əsas xüsusiyyətləri barədə danışın.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. Bakı: Qanun, 2010. səh.11-13.
2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum) //Kurikulum, 2008, № 1.
3. Azərbaycan Respublikası ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası/ Azərbaycan müəllimi, 28 iyul, 2006-cı il.
4. Abdullayev B.A., Zülfüqarova Ş.V.. Didaktika. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2005, səh. 50-56.
5. Abbasov Ə. Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri. //”Kurikulum” jurnalı, 2008, N 1, səh.31-37.
6. Əliyev A. Ümumi təhsilin müasir kurikulumları və yeni pedaqoji texnologiyalar. // “Kurikulum” jurnalı, Bakı, 2008, №2, səh. 27-34.
7. Əhmədov A., Abbasov Ə. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri (Metodik tövsiyə). Bakı: Kövsər, 2008
8. Əhmədov H.H. Ali təhsilin modernləşdirilməsi. Bakı, 2008.
9. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
10. Xəlilov S.S.. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2005, səh.43-45.
11. İbrahimov F.N.. Ümumi pedaqogikadan mühazirələr. Bakı: Mütərcim, 2010, səh.381-390.
12. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı: Təhsil, 2005.
13. Mehrabaov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007
14. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010, səh.59-69.
15. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A.. Pedaqogika. Bakı: Nurlan, 2007, səh.122-125.
16. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Bakı: BDU-nun nəşri, 2003.
17. Süleymanova A. Fənn kurikulumlarında məzmun standartları. //”Kurikulum” jurnalı, 2008, N 1. səh.48-57.
18. Ümumtəhsil sistemində dərslük siyasəti. Azərbaycanın təhsil siyasəti (1998-2004), II Kitab. Bakı: Təhsil, 2005.

19. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı: Təhsil, 2008.
20. Кант И.. Сочинения, том 8. М., 1994, стр.29.
21. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие для студентов пед. Вузов. Под. ред. Е.С.Полат. Изд-во центр «Академия», 2000.
22. Ксензова Г.Ю. Перспективные школьные технологии. Учебно-методическое пособие. М., 2000.
23. Covey S. The seven habits of highly effective people. Free press 2003, New York, London, Toronto, Sydney.